

Міністерство освіти і науки України
Державний заклад
«ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ імені К. Д. УШИНСЬКОГО»

АСЄЄВА ЮЛІЯ ОЛЕКСАНДРІВНА

УДК 159.923.2-053.6:004.738.5-042.72

**ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ КІБЕРАДИКЦІЙ В ПІДЛІТКОВОМУ ТА
ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ**

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора психологічних наук

Одеса – 2021

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано у Державному закладі «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» Міністерства освіти і науки України

Науковий консультант: доктор психологічних наук, професор, дійсний член НАПН України,
Чебикін Олексій Якович,
Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», в.о. ректора

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор, академік НАПН України
Смульсон Марина Лазарівна,
Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України,
завідувач лабораторії сучасних інформаційних технологій навчання;

доктор психологічних наук, професор
Журавльова Лариса Петрівна,
Поліський національний університет,
завідувач кафедри психології;

доктор психологічних наук, професор
Камінська Ольга Володимирівна,
Рівненський державний гуманітарний університет, професор кафедри загальної психології та психодіагностики.

Захист дисертації відбудеться «27» вересня 2021 р. о 9:00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 41.053.03 в Державному закладі «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» за адресою: 65020, м. Одеса, вул. Старопортофранківська, 26, конференц-зал.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» за адресою: 65020, м. Одеса, вул. Старопортофранківська, 36.

Автореферат розісланий «26» серпня 2021 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

О.Г. Бабчук

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Стрімкий розвиток інтерактивних технологій, науково-технічного прогресу, життя в умовах пандемії та карантинних обмежень детермінованих COVID-19, призводить до активного використання Інтернету, комп'ютерів, гаджетів та інших електронних девайсів не лише у професійній сфері, а і в повсякденному житті. Швидко прогресуючий процес всесвітньої діджиталізації, гаджеталізації та впровадження інформаційних технологій в життя людини має як позитивні аспекти для її розвитку, так і негативні, зокрема, поширеність залежності від Інтернету, комп'ютеру, різноманітних гаджетів та електронних девайсів (Р. М. Айсіна, С. К. Акімов, Е. Л. Андерсон, Т. В. Больбот, Л. М. Гайчук, Л. П. Журавльова, К. О. Зеленська, О. В. Камінська, Г. М. Кожина, В. І. Коростій, Н. О. Кримова, І. В. Лещина, С. Д. Максименко, Н. О. Марута, М. В. Маркова, А. О. Нестерова, Г. О. Самардакова, О. П. Саннікова, М. Л. Смульсон, В. С. Ставропулос, Е. Стін, Н. М. Петрі, Е. Сатоко, О. Я. Чебикін, В. В. Чугунов, Л. М. Юр'єва).

Поступово народжується нове соціокультурне середовище. Окрім матеріальної реальності, з'являється нова інформаційна реальність – реальність кіберпростору, яка створена за допомогою комп'ютерних цифрових технологій, світової мережі та засобів мобільного зв'язку. Наразі все складніше стає зберігати баланс між матеріальною реальністю та віртуальною без шкоди для здоров'я та свого соціального життя (Ю. А. Данько, Дж. Ван, Я. О. Гошовський, Ю. Ду, Б. Жижек, М. В. Кочетков, С. Д. Максименко, Ю. Ма, М. Л. Смульсон, Дж. Тан, О. Я. Чебикін, Д. Чжан). Соціалізація особистості відбувається у двох площинах: матеріальній та віртуальній (кіберреальності). Кожна з них дозволяє особистості реалізовуватись в своїх різноманітних проявах. Властивості віртуальної мережі (анонімність, доступність, ілюзорна безпечність, простота використання) дозволяють молодим людям якнайшвидше задовольнити соціально-психологічні потреби, експериментувати з різноманітними трансформаціями власної ідентичності. Зважаючи на це масштаби кіберадикції, Інтернет-залежності, гаджет-адикції та інших нехімічних залежностей, пов'язаних із інформаційними технологіями настільки суттєві, що їх виділяють у низку нових залежностей, що мають вагомий вплив на становлення особистості молодої людини і суспільства загалом (Т. С. Асланян, Дж. Біллі, В. В. Білоущенко, П. М. Валкенбург, Л. П. Журальова, О. В. Камінська, Дж. Кім, С. В. Олендаренко, Дж. Петро, О. П. Саннікова, К. В. Старчевіч, О. М. Терновець, Р. Т. Чарнецька).

Проблематика такого виду залежностей стала активно вивчатись філософами, соціологами, психологами, психіатрами, педагогами та іншими науковцями різноманітних галузей, що репрезентує її мультидисциплінарність. Кіберадикції досліджуються як феномен залежної поведінки (О. М. Арестова, О. Є. Войскунский, М. С. Кісельова, М. Коул,

О. В. Худяков), визначаються їх дефініції, соціально-психологічні чинники, симптоми і стадії, вікові особливості, клінічні аспекти, класифікації та типології, досліджуються питання взаємодії дітей та молоді з комп'ютером, особливості поведінки користувачів у «мережі» (К. В. Аймедов; О. П. Белінська, Дж. Біллі, А. Е. Войскунский, М. Д. Гріффітс, А. Ю. Єгоров, А. Є. Жичкина, О. В. Змановська, Дж. Ідзьорек, О. В. Камінська, Ц. П. Короленко, Д. Дж. Кусс, Є. В. Мельник, Дж. Рурш, М. Л. Смульсон, О. Я. Чебикін, Д. Якобсон, К. С. Янг).

Багато уваги приділяється дослідженню психопрофілактичних та психокорекційних заходів Інтернет-залежності: визначаються фактори ризику та запобігання Інтернет залежності серед молоді (Т. Ю. Больбот, Л. А. Ільницька, О. В. Камінська); вивчається психолого-педагогічна проблема щодо формування безпечної поведінки молодших школярів та підлітків в Інтернеті (О. В. Вакуленко, В. В. Гнатюк, М. В. Жукова, К. І. Шишкіна); розглядаються соціально-психологічні особливості формування здоров'язберігаючих компетентностей в умовах перебування у віртуальному просторі (Т. В. Кондес); приділяється увага подоланню та профілактики кібер-булінгу (віртуального терору) серед підлітків (Л. А. Найдьонова); досліджуються педагогічні умови профілактики та корекції Інтернет-залежності у підлітків (В. М. Друзін, Ф. А. Саглам).

Однак, до теперішнього часу не існує чіткої класифікації кіберзалежностей, більшість психодіагностичного інструментарію для виявлення кіберадикцій є адаптованою, а не створеною з урахуванням менталітету та соціокультурних особливостей адиктів. Відсутні загальноновизначені чинники виникнення кіберадикції та вплив останніх на особистість. Потребують більш глибокого пізнання та конкретизації критерії розмежування Інтернет-адикцій, комп'ютерних адикцій, ігрової залежності та кіберадикції. Відсутні чіткі психологічні характеристики нових видів кіберадикцій та особливості їх впливу на сучасну молодь, наслідки віртуалізації її свідомості. Наукова, суспільна і соціальна значущість та недостатня розробленість вказаних вище аспектів й зумовили вибір теми дисертаційного дослідження: «Психологічні засади кіберадикцій в підлітковому та юнацькому віці».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дослідження виконане в межах наукової програми кафедри теорії та методики практичної психології «Науково-методичні основи практичної підготовки психологів» (номер держреєстрації №0113U003018) що входить до тематичного плану науково-дослідної роботи Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського, також в межах теми кафедри психіатрії, наркології та психології Одеського національного медичного університету МОЗ України: «Соціально-психологічні, клінічні аспекти психічних та поведінкових розладів: діагностика, терапія, профілактика» (державний реєстраційний номер 0113U001633). Тему дисертації затверджено Вченою радою

Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського (протокол № 6 від 24.12.2015 року).

Мета дослідження – на основі системного аналізу побудувати структурно-динамічну модель розвитку та подолання кіберадикції у підлітковому та юнацькому віці, яка б дозволила розкрити психологічні засади кіберадикцій, основні види та особливості розвитку, визначити детермінанти, а також розробити психодіагностичний інструментарій й створити комплексні програми, спрямовані на профілактику та психокорекцію кіберадикцій осіб підліткового та юнацького віку.

Для виконання зазначеної мети були поставлені, наступні **завдання**:

1. Вивчити ступінь розробленості проблеми кіберадикцій в сучасних теоретико-методологічних та науково-практичних джерелах.

2. Побудувати структурно-динамічну модель розвитку та подолання кіберадикцій у підлітковому та юнацькому віці.

3. Розробити та апробувати психодіагностичний інструментарій для виявлення кіберадикцій в осіб підліткового та юнацького віку з урахуванням її рівнів та видів.

4. Дослідити вікові, статеві особливості онтогенетичного розвитку та специфіку проявів кіберадикцій в підлітковому та юнацькому віці, визначити системи їх чинників.

5. Описати емпіричні моделі типологічних рівнів кіберадикцій, які б репрезентували процес віртуалізації самосвідомості осіб підліткового та юнацького віку, виокремити відповідні емпіричні детермінанти.

6. Розробити й апробувати комплексну програму психокорекції кіберадикцій для осіб підліткового та юнацького віку, запропонувати заходи їх психопрофілактики.

Об'єкт дослідження – кіберадикції в осіб підліткового та юнацького віку.

Предмет дослідження: психологічні особливості розвитку і проявів кіберадикцій в старшому підлітковому й юнацькому віці та засоби їх подолання.

Основні положення концепції. В дисертації пропонується розуміння кіберадикції як складного ієрархічно-структурованого деструктивного феномена психіки, який полягає у віртуалізації свідомості та самосвідомості особистості. Віртуалізація самосвідомості відображається в синкретичності «Я-реального» та «Я-віртуального», спрямованості адикта на образ «Я-віртуального».

Природа кіберадикції є біопсихосоціальною, має ієрархічно-процесуальний характер розвитку та відповідні стадії/рівні проявів: нульовий (відсутність кіберадикції), перший (відсутність ознак залежності), другий (ситуативна залежність: 1-й ступінь залежності), третій (погранична залежність: 2-й ступінь залежності), четвертий (патологічна залежність: 3-й ступінь залежності) рівні.

Віртуалізація самосвідомості має амбівалентний характер. При наявності гармонійної реальної «Я-концепції» особистість використовує переваги віртуального простору для оптимізації власної життєдіяльності, особистісного та професійного зростання. При дисгармонійній реальній «Я-концепції» особистість може використовувати віртуальну реальність для її трансформації в гармонійну віртуальну «Я-концепцію». Деформація модальностей реальної «Я-концепції», екстраполяція їх у віртуальну реальність та формування віртуальної «Я-концепції», обумовлюють негативну соціально-психологічну адаптацію особистості в реальному соціальному середовищі та позитивну адаптацію (віртуальну) в кіберпросторі.

Передбачається, що:

1. Процес віртуалізації самосвідомості є системоутворювальним чинником віртуальної «Я-концепції» та взаємопов'язаний з розвитком адикції. Впродовж переходу від нульового/першого рівнів розвитку адикції до останнього «Я-концепція» особистості має наступну динаміку: гармонійна реальна «Я-концепція», деформація реальної «Я-концепції» (ситуативна залежність), домінування «Я-віртуального» (погранична залежність), формування «віртуальної Я-концепції» (патологічна залежність).

2. Існують специфічні системи детермінації для різних рівнів/типів залежностей. Для ситуативно залежних домінуючими детермінантами є психологічні, для погранично залежних – соціально-психологічні та психологічні, для патологічних – психологічні та біологічні/психофізіологічні.

3. Кіберадикція підлягає психокорекційному та розвивальному впливу на основі суб'єктного потенціалу особистості старшого підліткового й юнацького віку та девіртуалізації її «віртуальної Я-концепції».

Теоретико-методологічну основу дослідження склали: основні положення генетичних концепцій (С. Бодкер, Ш. Бюлер К. Левін, Л. М. Юр'єва), суб'єктивних (Є. Горохова, О. О. Корні, Л. Ф. Шестопалова), особистісних (К. О. Абульханова-Славська, Л. І. Анциферова, С. Л. Рубінштейн), соціально-психологічних (А. Є. Жичкіна, Л. М. Корольова, А. В. Мінакова, В. В. Посохова), самоусвідомлення (теорія «Я-концепції») (Р. Бернс, В. Джеймс, Д. М. Кавтарадзе, І. С. Кон, Ч. Х. Кулі, А. Маслоу, С. Р. Панталеєв, М. Розенберг, К. Р. Роджерс, П. Р. Чамата, І. І. Чеснокова) діяльнісних (С. Бодкер, П. Я. Гальперін, М. М. Дубовенко, О. М. Леонтєв, С. Л. Рубінштейн, М. І. Томчук, В. М. Чернобровкін); основні принципи психологічного підходу до Інтернет залежності (І. Голдберг, К. С. Янг) та біопсихосоціального (К. В. Аймедов, О. Ф. Бондаренко, Г. А. Захарьїна, О. Ю. Єгоров, Г. Л. Енгель, С. Левенштейн, В. Д. Менделевич, Д. М. Харченко, М. Шоттон), положення когнітивно-біхевіоральної моделі адикцій (А. Бесср, С. Ф. Девіс, Р. Девіс, К. Пулверс, К. Родріге, В. Сміт, Г. Флетт) та поведінкових відхилень (О. М. Арестова, О. Є. Войскунський, М. С. Кісельова М. Коул,

О. В. Худяков); теоретико-емпіричні положення психології розвитку, вікової, медичної, педагогічної психології про сутність особистості підліткового та юнацького віку, закономірності її становлення і розвитку (Б. Г. Ананьєв, Я. Л. Божович, Л. С. Виготський, О. М. Леонт'єв, С. Д. Максименко, В. М. Мясіщев, С. Л. Рубінштейн та інші), культурно-історична концепція Л. С. Виготського, яка відокремлює в розвитку особистості кризові періоди та психосоціальна концепція стадій розвитку особистості Е. Х. Еріксона; основні принципи суб'єктного підходу (К. О. Абульханова-Славська, Н. І. Алтухова, Б. Г. Ананьєв, О. Г. Асмолов, О. Б. Старовойтенко, В. О. Татенко, Т. М. Титаренко та інші).

Методи дослідження. Для досягнення поставленої мети та розв'язання завдань дослідження було використано наступні методи.

Теоретичний метод передбачав аналіз, порівняння, узагальнення, абстрагування, систематизацію філософської, соціальної, психологічної, медико-психологічної, психолого-педагогічної літератури за темою дослідження.

Психодіагностичний метод дослідження, включав: напівструктуроване інтерв'ю, бесіди та певний психодіагностичний інструментарій який було спрямовано на дослідження психологічних, соціальних та біологічних особливостей кіберадиктів. Обрано: 1) для вивчення індивідуально-психологічних характеристик особистості: особистісний опитувальник Р. Б. Кеттелла; тест-опитувальник самоствалення (В. В. Столін, С. Р. Пантелєєв); 2) для діагностики психічних станів та властивостей особистості: госпітальна шкала тривоги та депресії; шкала депресії А. Бека; тест: схильність до суїциду; 3) для визначення внутрішньосімейних стосунків: «Аналіз сімейних взаємин» Є. Г. Ейдемільер, В. В. Юстицькіс (АСВ); методика «Батьків оцінюють діти» (БОД); 4) для оцінки схильності до психосоціальної взаємодії: опитувальник ворожості А. Басса, Е. Дарки; Торонтська шкала алекситимії (TAS); опитувальник соціально-психологічної адаптації К. Роджерс і Р. Даймонд; 5) для комплексної оцінки адиктивного статусу респондентів, а також для доведення відповідності психометричним вимогам розробленої авторської методики ТОК нами використано: тест «Інтернет-залежність» Кімберлі Янг; тест «Кіберкомунікативна залежність» А. В. Тончевої; COMP-UDIT та INTERNET-UDIT; тест-опитувальник на схильність до адиктивної поведінки Г. В. Лозової.

Для кількісного та якісного аналізу отриманих даних використано методи математичної та статистичної обробки даних: критерій адекватності вибірки Кайзер-Мейєр-Олкін (КМО), критерій сферичності Бартлетта, Байєсівський аналіз даних, факторний, кластерний, кореляційний (Тау-в М. Кендалла (τ), Ч. Спірмена (R_s) та К. Пірсона (r)) аналізи, методи порівняння вибірок: t-критерій Стьюдента, визначення дисперсій відбору за критерієм Фішера; розрахунки відбувались за допомогою програм «Microsoft Excel, XP» і пакета статистичного аналізу SPSS 26.0 для Windows XP, «Statistic for Windows XP».

Експериментальна база дослідження. Дослідження було проведено на базі: Одеського національного медичного університету; «Клініки дружньої до молоді» при КНП «Міська студентська поліклініка» Одеської міської ради, Громадської організації «Асоціація ЛГБТ «ЛІГА».

Для розроблення, апробації та стандартизації шкалової психодіагностичної методики «Тест-опитувальник на виявлення кіберадикції» (ТОК) на етапі пілотажного дослідження було опитано 456 осіб, у віці від 14 по 21 рік, серед яких 224 особи чоловічої статі, 232 особи жіночої статі; на етапі апробації та стандартизації – 6000 осіб, у віці від 14 по 21 рік, серед яких 2940 чоловіків та 3060 жінок. Для проведення основного емпіричного дослідження було обрано 559 осіб, зокрема, 408 осіб, які мали певні види кіберадикцій та 151 особа, яка надала згоду увійти до контрольної групи (кібернезалежні). Усіх респондентів було диференційовано за віком та статевими ознаками: а) 14 – 15 років: 59 підлітків з ознаками адикції та 21 хлопець без ознак залежності; 65 дівчат з ознаками адикції та 25 – без адикцій; б) 16 – 18 років: 72 юнаки з ознаками адикції та 26 юнаків – без адикцій; 76 дівчат з ознаками адикції та 28 дівчат – без адикцій; в) 19 – 21 рік: 67 юнаків з ознаками адикції та 24 юнаки – без адикцій; 69 юнок з ознаками адикції та 27 юнок – без адикцій. Таким чином, 198 осіб чоловічої статі склали експериментальні та 71 особа – контрольні групи дослідження, також 210 дівчат увійшло до експериментальних груп дослідження та 80 – до контрольних.

Наукова новизна і теоретичне значення отриманих результатів полягає у тому, що:

– *вперше*: теоретично обґрунтовано та емпірично запропоновано структурно-динамічну модель розвитку та подолання кіберадикцій у підлітковому та юнацькому віці; *надано* характеристику кіберадикцій як складного ієрархічно-структурованого деструктивного феномену психіки, який полягає у віртуалізації свідомості та самосвідомості (синкретичність «Я-реального» та «Я-віртуального», спрямованість на образ «Я-віртуального»); *визначено*, що процес віртуалізації самосвідомості у старшому підлітковому та юнацькому віці взаємопов'язаний з розвитком у них кіберадикції: впродовж переходу від нульового/першого рівнів розвитку адикції до її останнього, «Я-концепція» особистості має наступну динаміку: гармонійна реальна «Я-концепція» (відсутність кіберадикції), деформація реальної «Я-концепції» (ситуативна залежність), домінування «Я-віртуального» (погранична залежність), формування віртуальної «Я-концепції» (патологічна залежність); стандартизована психодіагностична методика виявлення адикції з урахуванням її рівнів та видів; на емпіричному рівні розкрито вікові, статеві особливості розвитку різних видів кіберадикцій в старшому підлітковому та юнацькому віці, *описані* емпіричні факторні структурні моделі ситуативної, пограничної та патологічної залежностей, відповідні детермінуючі системи та домінуючі чинники їх розвитку; *запропоновано* систему психокорекції кіберадикцій особистості підліткового

та юнацького віку через актуалізацію, розвиток її суб'єктного потенціалу та девіртуалізацію віртуальної «Я-концепції»;

– *розширено та доповнено* наукові уявлення щодо змісту сутності комп'ютерної залежності, Інтернет-адикції, кіберадикції, гаджет-адикції тощо, *узагальнено* науково-теоретичні уявлення стосовно класифікацій кіберадикцій; *поглиблено* уявлення стосовно видів кіберадикції, з урахуванням стилів сімейного виховання, індивідуально-психологічних характеристик та особливостей схильності до адиктивної поведінки осіб підліткового та юнацького віку;

– *набули подальшого розвитку* дослідження психологічної сутності кіберадикцій; теоретичні уявлення про особливості віртуалізації свідомості особистості, індивідуально-психологічних проявів кіберадикцій у осіб підліткового та юнацького віку; методи дослідження видів кіберадикцій, а також засади їх профілактики та корекції.

Практичне значення отриманих результатів дослідження, які торкаються теоретичних та практичних надбань можуть бути використані в процесі підготовки майбутніх психологів при викладанні таких навчальних дисциплін: «Вікова психологія», «Педагогічна психологія», «Соціальна психологія», «Клінічна психологія», «Психологія особистості», «Психологія адиктивної поведінки». Отримані результати надають можливості здійснювати психодіагностичне дослідження проявів кіберадикцій практикуючими психологами, викладачами загальноосвітніх навчальних закладів та закладів вищої освіти, соціальними працівниками. Запропонована комплексна психокорекційна програма може бути використана практичними психологами, клінічними психологами в рамках психокорекції кіберадикцій серед осіб старшого підліткового та юнацького віку. Зміст психопрофілактичних заходів можна також використовувати у навчально-виховній роботі загальноосвітніх навчальних закладів, закладів спеціальної, професійної та вищої освіти. Запропоновані психологічні рекомендації, а також авторська система психологічної профілактики та психокорекції кіберадикцій можуть використовуватися практичними психологами, шкільними психологами, соціальними працівниками, батьками з метою розвитку гармонійної «Я-концепції» особистості та забезпечення конструктивного використання віртуального середовища.

Основні результати дослідження впроваджено в освітній процес: Одеського національного медичного університету (довідка № 184 від 17.04.2019 р.); Західноукраїнського національного університету (довідка № 126-25/1798 від 25.11.2020 р.); Одеського національного економічного університету (довідка від 10.12.2020 р.), Південноукраїнського національного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського (довідка № 2206/31 від 31.12.2020 р.); Волинського національного університету імені Лесі Українки (довідка № 03-28/03/1967 від 15.07.2020.); ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна академія управління персоналом» Одеський інститут (довідка № 01.04-13/21 від 02.03.2021 р.); Рівненського державного гуманітарного університету

(довідка № 448/012 від 17.11.2020 р.); Центральноукраїнського інституту ПрАТ «ВНЗ» Міжрегіональна академія управління персоналом» (довідка №47 від 02.04.2021); Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (№ 02-01-823 від 14.05.2021 р.); Комунальне некомерційне підприємство «Міська студентська поліклініка» Одеської міської ради (довідка № 24 від 15.04.2020 р.); Громадської організації «Асоціація ЛГБТ «ЛПА» (довідка № 8 від 20.05.2020 р.); Національний військово-медичний клінічний центр «Головний військовий клінічний госпіталь» (довідка № 2346 від 28.01.2021 р.).

Особистий внесок здобувача в роботах, що були виконані у співавторстві. Авторів належать ідеї щодо комплексного дослідження такого феномена як кіберадикція, її видів та розмежування сутності психологічних понять Інтернет-залежності, комп'ютерної залежності; побудови концептуальних засад пізнання кіберадикцій та їх методологічних принципів дослідження; аналізі та уточненні феноменології кіберадикції, прямих й опосередкованих її дефініцій; використання комплексу адекватного методологічного інструментарію; теоретичне обґрунтування та опис концептуальної моделі розвитку та подолання кіберзалежності в підлітковому та юнацькому віці, розробка інструментарію емпіричного дослідження, авторська методика психодіагностики кіберадикцій, математико-статистична обробка даних, аналіз та узагальнення емпіричних даних (характеристик детермінант кіберадикцій, видів, рівнів/стадій, статевих і вікових особливостей); побудова та апробація програми психокорекції з урахуванням стадій формування кіберадикції; розробка системи їх психопрофілактики; формулювання умозаключень. Ідеї співавторів у дисертаційному дослідженні не використовувались.

Надійність і достовірність результатів дослідження забезпечувалась теоретико-методологічним обґрунтуванням основних вихідних даних дослідження, адекватністю підбраного психодіагностичного інструментарію, спрямованого на вирішення поставлених завдань, використанням при кількісному і якісному аналізі даних сучасного апарату математичної статистики, змістовним аналізом фактів і залежностей на репрезентативній вибірці.

Апробація результатів дослідження. Результати дисертаційного дослідження, його основні положення і висновки доповідалися й обговорювалися на наступних наукових конференціях, конгресах: міжнародна науково-практична конференція «Медична наука та актуальні питання взаємодії» (Київ, 2015 р.); XII міжнародна науково-практична конференція «Наука в современном мире» (Київ, 2016 р.); міжнародна науково-практична конференція «Інтеграційний розвиток особистості та суспільства: психологічний і соціологічний виміри» (Одеса, 2018 р.); XIV міжнародна науково-практична конференції «Наука: теорія та практика 2018» (Перемишль, Польща, 2018 р.); міжнародна науково-практична конференція «Разом за для пошкодження неврологічного та психічного

здоров'я» (Запоріжжя, 2018); XIV міжнародна науково-практична конференція «Перспективні дослідження – це наука і практика 2018» (Перемишль, Польща, 2018 р.); міжнародна науково-практична конференція молодих науковців «Освіта та наука без меж 2018» (Перемишль, Польща, 2018 р.); XV міжнародна науково-практична конференція «Освіта та наука без кордонів 2019» (Перемишль, Польща, 2019 р.); XV міжнародна науково-практична конференція «Наукова галузь європейського континенту – 2019» (Прага, Чехія, 2019 р.); XV міжнародна науково-практична конференція «Бъдещето въпроси от света на науката 2019» (Софія, Болгарія, 2019 р.); міжнародній науково-практичній конференції «Вплив науково-технічного прогресу на розвиток науки та практики: реалії сьогодення» (Київ, 2020 р.); I міжнародній науково-теоретичній конференції «Процес і динаміка наукового шляху: збірник наукових праць «SCIENTIA» (Афіни, Грецька Республіка, 2021 р.); XVII Українська науково-практична конференція в межах Державної цільової програми «Молодь України» на 2016-2020 р. «Довженківські читання» Харків, «Плеяда» (Харків, 2016 р.); XVIII Українська науково-практична конференція «Довженківські читання: вживання психоактивних речовин в умовах «гібридної» війни», присвячена 25-річчю Національної академії медичних наук (НАМН) України та 100-річчю з дня народження заслуженого лікаря України О.Р. Довженка (Харків, 2018 р.); науково-практичний симпозіум «Профілактика і чинники ризику неврологічних розладів» (Тернопіль, Україна, 2019); XVIII-і читання В. В. Підвисоцького (Одеса, 2019 р.).

Дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук на тему «Психологічні особливості професійних установок особистості щодо вибору міліцейських професій (на прикладі працівників оперативних підрозділів ОВС)» за спеціальністю 19.00.06 – юридична психологія, захищено 20 червня 2015 році у спеціалізованій вченій раді СРД 41.722.01 Одеського державного університету внутрішніх справ. Матеріали, пояснення та висновки кандидатської дисертації в тексті докторського дисертаційного дослідження не використовувалися.

Публікації. Основні результати дослідження відображені у 45 публікаціях, серед яких: 1 монографія (одноосібна), 14 статей у наукових фахових виданнях України, 3 – у закордонних виданнях, проіндексованих у базах даних Web of Science Core Collection та Scopus, 5 – в наукових періодичних виданнях інших держав, 22 публікації в інших наукових виданнях, 1 методичні рекомендації.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, шести розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг дисертації викладено на 532 сторінках, із них 369 сторінки основного тексту. Робота містить 62 таблиць, 17 рисунків, 4 додатки. Список використаної літератури налічує 656 найменувань.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ

У **вступі** обґрунтовано актуальність проблеми, доцільність її наукового дослідження; визначено об'єкт, предмет, дослідницьку модель та завдання; розкрито наукову новизну, теоретичне і практичне значення отриманих результатів; наведено відомості про апробацію та впровадження результатів дослідження; окреслено кількість публікацій з теми дисертації; наведено дані щодо її обсягу та структури.

У **першому розділі** «Теоретико-методологічні засади дослідження проблеми кіберадикцій» розглянуто історичні етапи становлення проблеми, уточнено зміст психологічної сутності кіберадикцій, розглянуто сучасні дефініції кіберпростору, проведено узагальнення концептуальних підходів дослідження феномену кіберадикцій та їх впливу на особистість в підлітковому та юнацькому віці.

Одним із глобальних соціально-психологічних наслідків інформаційно-технологічної революції в двадцятому столітті є виникнення віртуальних реальностей, зокрема кіберпростору та інформаційного соціуму, гіперрозвиток ігрової індустрії, інформаційної експансії, що обумовлює віртуалізацію свідомості, виникнення різноманітних форм кіберадикцій.

Ретроспективний аналіз досліджень віртуальної реальності дозволив виділи наступні етапи розвитку психології Інтернет-залежності особистості: 1) 70-ті роки ХХ століття: в рамках соціальної психології дослідження особливостей комунікацій за допомогою локальної чи глобальної комп'ютерних мереж (Б. Вільямс, Б. Крісті, М. Туроф, С. Р. Хільц., Дж. Шорт); 2) 80-ті роки ХХ століття: вивчається комунікативний аспект соціальних мереж та їх вплив на організаційні структури різних соціальних сфер, з'являється поняття кіберпростору, комп'ютерної залежності, виокремлюються перші типи та психологічні характеристики адиктів (Дж. Ланье, Ш. Текла, М. Шоттон); 3) 90-ті роки ХХ століття: дослідження спрямовані не лише на побудову міжособистісної комунікації в мережі Інтернет та виокремлення видів Інтернет-залежності, а й з'являються перші психодіагностичні методики, описуються індивідуально-психологічні характеристики осіб із комп'ютерною, ігровою та Інтернет-адикцією (А. К. Голдберг, Дж. Кенделл, К. Янг); 4) початок 2000-х років ХХІ століття (сучасний етап): проблеми взаємодії особистості та електронних девайсів носить міждисциплінарний характер, розглядається з позицій психології, соціології та медицини (О. Є. Войскунский, Т. Ю. Больбот, А. Ю. Егоров, А. Є. Жичкіна, О.В. Змановська, Дж. Ідзьорек, О. В. Камінська, Ц. П. Короленко, Д. Дж. Кусс, Є. В. Мельник, Дж. Рурш, М. Л. Смульсон, О. Я. Чебикін, Д. Якобсон тощо) спрямовуються на більш детальне дослідження комп'ютерної та Інтернет залежності, вже розпочинають відокремлюватись: різні дефініції, соціально-психологічні чинники формування, симптоми і стадії, клінічні аспекти, класифікації та типології, висвітлені питання взаємодії дітей з комп'ютером, особливості поведінки користувачів у мережі тощо.

Отже, світ кіберпростору породив новий вид адиктивних способів особистісної реалізації – кіберадикції, що включають велику кількість проблем залежної поведінки і контролю над потягами. Найбільшу кількість залежних експерти налічують серед представників вікової групи від 14 до 24 років, однак ця проблема набуває обертів і серед інших вікових груп. Поступово розповсюдженість віртуальної реальності та захопленість нею сформувало новий напрямок у психологічній науці – психологію залежності від Інтернету. Вважається, що основними наслідками впливу залежності від віртуальної реальності є неможливість суб'єктивного контролю за використанням кіберпростору, соціально-психологічна дезадаптація, зміни в усіх сферах особистості.

Можливо зазначити, що в сучасному розумінні більшості науковців, «віртуальна реальність» визначається, як частина психологічної реальності людини, її специфічними властивостями виділено: незалежно від її «природи» (фізична, психологічна, соціальна, технічна та ін.): породження, актуальність, автономність, інтерактивність. Комп'ютерна залежність, Інтернет залежність та кіберадикція і сьогодні більшістю науковців трактується як психічний розлад, що впливає на нормальний процес життєдіяльності особистості та має свої варіанти прояву й процес течії. Кіберадикції як феномен залежної поведінки досліджували О. М. Арестова, О. Є. Войскунский, М. С. Кисельова, М. Коул, О. В. Худяков та ін. Незважаючи на те, що низка дослідників (К. Янг, А. Голдберг, О. Є. Войскунский та інші) кіберадикції і сетеголізм об'єднують в одну групу залежностей, проте потрібно розрізняти дані форми залежної поведінки оскільки залежність від комп'ютерних ігор можлива і без Інтернету.

Комп'ютерна залежність (комп'ютерна адикція) – це вид нехімічної залежності, який виражається в нав'язливому бажанні постійно використовувати ПК, незважаючи на негативний вплив на фізичне та психічне здоров'я, руйнування реальних соціальних стосунків, а при умові неможливості його використання, виникають зміни в емоційно-вольовій сфері особистості.

Інтернет-залежність (Інтернет-адикція) – це вид нехімічної залежності, психічно-поведінковий розлад, що виражається в нав'язливому чи компульсивному бажанні постійно перебувати в режимі on-line, викликаючи порушення нормального процесу життєдіяльності, а неможливість перебування в режимі on-line призводить до змін емоційного стану й спричиняє негативні зміни в когнітивній, поведінковій та афективній сферах особистості.

Гаджет-адикція – вид нехімічної залежності, який виражається у відслідковуванні нових версій електронних девайсів чи гаджет пристроїв на ринку, в гіперболізованій потребі володіння певною моделлю (ноутбука, смартфона, iPhone, iPad чи іншого електронного девайса), який має вихід до мережі Інтернет і неконтрольованому бажанні постійного використання цього девайса.

Кіберадикція є одним із видів нехімічної залежності, який виражається в порушенні психологічного здоров'я спричиненому нав'язливим бажанням постійно знаходитись у віртуальній реальності, проживати й реалізовуватись у кіберпросторі за допомогою використання гаджетів чи електронних девайсів незважаючи на руйнування реальності, негативні наслідки для здоров'я і для процесу життєдіяльності взагалі. Все це спричиняє порушення в самосвідомості особистості й призводить до формування «віртуальної Я-концепції».

Узагальнюючи прояви, характерні для Інтернет-залежності, комп'ютерної залежності, можна виділити основні ознаки кіберадикції: неможливість суб'єктивного контролю за використанням кіберпростору і дезадаптація, яка відображає негативний вплив його використання на міжособистісні стосунки, здоров'я, роботу, навчання, емоційний, психологічний стан, фінансовий статус, та інші, характерні, втім, для будь-якої залежної поведінки.

Цілком очевидно, що кіберадикції, як психологічний розлад, повинен відповідати тим відомим шести компонентам, які є універсальним для всіх варіантів адикцій: 1) особливість, «надцінність» (salience); 2) зміни настрою (mood changes); 3) зростання толерантності (tolerance); 4) симптоми відміни (withdrawal symptoms); 5) конфлікт з оточуючими і самим собою (conflict); 6) рецидив (relapse).

Проте, незважаючи на все різноманіття робіт, присвячених проблемам комп'ютерної залежності, кіберадикції, Інтернет-залежності, гаджет-адикції на сьогоднішній день немає однозначної відповіді чи є комп'ютерна гра, Інтернет, гаджети та інші електронні девайси об'єктом адиктивної поведінки або ж все це є альтернативним соціалізуючим середовищем для сучасної особистості. Досі недостатньо досліджено вплив комп'ютера, Інтернету, гаджетів та інших електронних девайсів на фізичне та психічне здоров'я особистості. Вказані феномени є складними полінауковими проблемами сучасності, які потребують науково-теоретичного та експериментального дослідження.

У другому розділі «Концептуалізація розвитку кіберадикцій у підлітковому та юнацькому віці» розглянуто детермінанти, ієрархічно-процесуальний характер розвитку та типологічні характеристики кіберадикцій. Створено та описано структурно-динамічну модель розвитку та подолання кіберадикцій у старшому підлітковому та юнацькому віці.

Базуючись на основних принципах детермінізму, психологічних концепціях Т. В. Алексєєвої, О. П. Белінської, Б. Беата, Є. В. Губенко, Я. Л. Коломінського О. М. Леонтьєва, В. Є. Луньова, С. Л. Рубінштейна, А. Ф. Шайдуліна та інших, соціальних: Г. М. Андрєєвої, Н. В. Власової, І. В. Латипова, І. І. Соловйової та інших, біологічних засадах нехімічних залежностей З.О. Кіреєвої, В. А. Ключарьова, І. П. Зубарева, Н. О. Марути, М. В. Маркової, А. М. Шестакової та інших, здійснено класифікацію кіберадикцій та аналіз їх детермінант. З позицій біопсихосоціального підходу

(К. В. Аймедов, О. Ф. Бондаренко, Г. А. Захарьїна, О. Ю. Єгоров, Г. Л. Енгель, С. Левенштейн, В. Д. Менделевич, Д. М. Харченко, М. Шоттон) система детермінант кіберадикцій у підлітковому та юнацькому віці складається з трьох підсистем: біологічні детермінанти, психологічні та соціально-психологічні. Враховуючи інтенсивність впливу на особистість виокремлені детермінанти розподілено на три рівні/групи: прединуючі, сприяючі та підтримуючі.

До біологічних прединуючих детермінант відносяться підлітковий та юнацький вік (14-21 рік), обтяження спадковості, органічне ураження мозку, анозогнозія, ступінь толерантності, властивості вищої нервової діяльності, генетична схильність до адикцій, схильність до алекситимії. Сприяючими біологічними детермінантами вважаємо хронічні хвороби, схильність до депресій та до суїцидальності, невротичність. Підтримуючими біологічними детермінантами виступають індивідуальні відмінності в роботі нейромедіаторних і нейромодуляторних систем.

До соціально-психологічних прединуючих детермінант виникнення кіберадикцій належать формування деструктивного соціального «образу-Я», порушення сімейних зв'язків, соціальна дезорієнтація у мікросоціальних умовах. Серед соціально-психологічних сприяючих детермінант виокремлюються порушення в інтимно-особистісних стосунках, авторитет референтної асоціальної групи. До соціально-психологічних підтримуючих кіберадикцію передумов належать труднощі побудови міжособистісної комунікації, мода, доступність.

Серед психологічних прединуючих детермінант виокремлюються дисгармонійне функціонування емоційної сфери, афективні порушення, адиктивний потяг, порушення здатності до рефлексії, неадекватна самооцінка, психологічна ізоляція, психологічна незрілість, наявність принаймні однієї фрустрованої потреби. До сприяючих психологічних детермінант належать порушення у прийнятті свого фізичного «Я», почуття самотності, схильність до негативізму, схильність до уникнення проблем і відповідальності, тип акцентуації, цікавість, наявність психологічних травм у різні періоди життя. Серед психологічних підтримуючих детермінант відзначаємо відсутність уявлення про майбутнє, емоційну нестійкість, напруженість і різкі коливання настрою, схильність до інтелектуалізації, привабливість виникаючих в умовах віртуальної реальності відчуттів та почуттів, вироблення гедонічних установок, прагнення до самоствердження.

Проаналізувавши доступні наукові надбання, за останні п'ятдесят років, щодо дефініцій та класифікації адикцій запропоновано наступний розподіл адикцій. Відзначено, що більшістю науковців відокремлюються три види адикцій: хімічні, проміжні та нехімічні адикції. До хімічних адикцій відносять адикції до алкоголю, тютюну, кофеїну, опіатів, канабіноїдів, галюциногенів, різних розчинників, транквілізаторів, барбітуратів тощо; до проміжних – нервову анорексію, атипову нервову анорексію, нервову булімію, атипову нервову булімію, переїдання, пов'язане з іншими

психологічними розладами, розлади статевої ідентифікації та розлади сексуального уподобання тощо. Серед нехімічних адикцій виокремлюються соціально прийнятні адикції, патологічні нехімічні адикції, кіберадикції. До соціально прийнятних адикцій належать трудоголізм, релігійність, адикція від здорового способу життя, адикція від стосунків, патологічне читання, колекціонування тощо. До патологічних нехімічних адикцій – гемблінг, шопоголізм, зіпінг, телевізійну залежність, а також залежність від шуму тощо. В залежності від способу відходу від реальності відокремлюються три діади кіберадикцій: а) «Інтровертивна» обіймає залежність від ПК та Інтернет-адикцію; б) «Змішана»: ігрова-адикція та гаджет-адикція; в) «Екстравертивна»: кіберкомунікативна адикція та селфітіс. В залежності від агенту адикції серед Інтернет-адикції можна відокремити наступні типи: адиктивний Інтернет-серфінг, кібероніоманія, патологічне online-читання, підтипи ігрової-адикції (кібернетична лудоманія та online-гемблінг), підтипи кіберкомунікативної (кіберсекс, фабінг, віртуальні знайомства).

Проаналізувавши існуючі теорії щодо відокремлення стадій залежної поведінки (Л. Відянто, С. Зафар, П. Єловліс, С. Маркс, С. Утц та ін.) прийшли до умозаклучення, що кіберадикції мають ієрархічно-процесуальний характер розвитку та відповідні стадії/рівні проявів: нульовий (відсутність кіберадикції), перший (відсутність ознак залежності), другий (ситуативна залежність: 1-й ступінь залежності), третій (погранична залежність: 2-й ступінь залежності), четвертий (патологічна залежність: 3-й ступінь залежності).

Критичний аналіз особливостей віртуальної реальності, природи, детермінації, типологічних проявів, особливостей розвитку відповідних адикцій та зважання на вікові й індивідуально-психологічні особливості становлення особистості в підлітковому й юнацькому віці дають можливість концептуалізації феномену кіберадикції в цьому онтогенетичному періоді. Констатація біопсихосоціальної природи адикції вимагає комплексного її дослідження та застосування для реалізації цієї мети інтегративної методології (Л. П. Журавльова, О. В. Камінська, Є. І. Ісаєв, В. І. Слободчиков та інші). Сензитивність онтогенетичного періоду від 14 до 21 року до виникнення кіберадикцій ставить на перший план аналіз та виокремлення тих вікових особливостей, які детермінують це явище. Бурхливий розвиток віртуальної реальності в кінці минулого та на початку ХХІ століття став альтернативною реальністю для самоствердження та самореалізації в підлітковому та юнацькому віці. Індивідуально-психологічні особливості адиктів, психологічні новоутворення в період дорослішання (якісна особистісна трансформація, зокрема процесів самоусвідомлення, перебудови «Я-концепції», усвідомлення Его-ідентичності через самоствердження та самореалізацію), деформуючі впливи референтного соціального оточення і специфіка віртуальної реальності актуалізують їх потребу в ескапізмі, адиктивний потенціал й детермінують віртуалізацію свідомості (Л. Ф. Бурлачук, О. В. Камінська), а отже, й самосвідомості. Доступність,

анонімність, ілюзорна безпечність, відкритість, міфологічність та безмежні можливості віртуального Світу пропонують молодій людині безліч варіації для маніпуляцій з власною «Я-концепцією» та побудовою «Я-віртуального». Зрештою, віртуалізація самосвідомості призводить до розмивання меж між «Я-реальним» та «Я-ідеальним», відбувається їх дифузія, синкретичність, а особистість при конструюванні «Я-концепції» орієнтується на «Я-віртуальне». У молодій людини розвивається кіберадикція.

Базуючись на основних положеннях теорій «Я-концепції» В. Джеймса, Ч. Х. Кулі, Р. Бернса, Д. М. Кавтарадзе, І. С. Кона, С. Р. Панталеєва, М. Розенберга, К. Р. Роджерса, П. Р. Чамати, І. І. Чеснокової та зважаючи на результати ретроспективного аналізу досліджень віртуальної реальності й кіберадикцій побудовано структурно-динамічну модель розвитку та подолання кіберадикцій у підлітковому та юнацькому віці (рис.1).

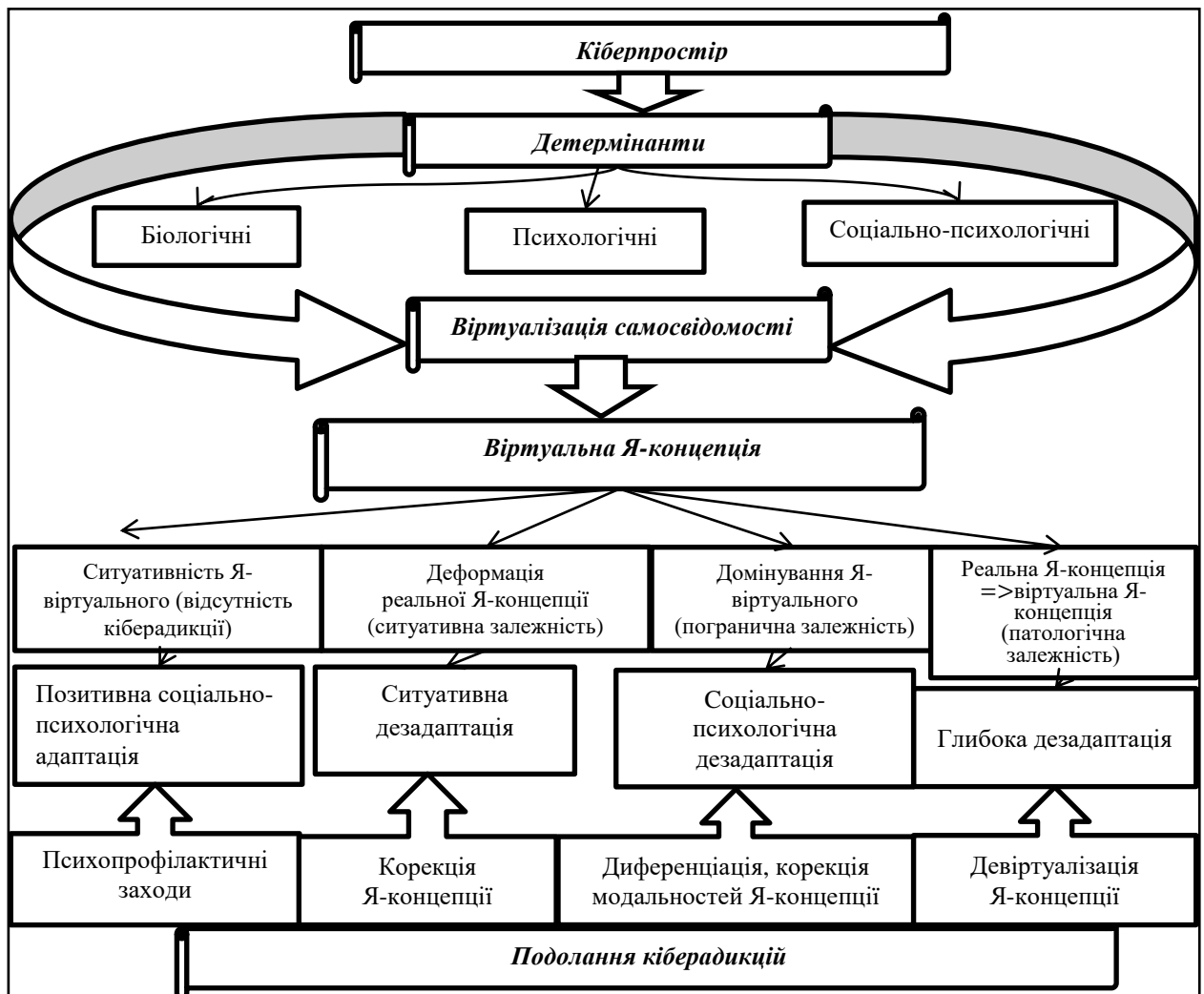


Рис.1 Структурно-динамічна модель розвитку та подолання кіберадикції у підлітковому та юнацькому віці

Кіберадикція є складним ієрархічно-структурованим деструктивним феноменом психіки, який полягає у віртуалізації свідомості особистості, в основі якої лежить віртуалізація її самосвідомості (синкретичність «Я-

реального» та «Я-віртуального», спрямованість на образ «Я-віртуального»). В умовах віртуалізації самосвідомості зростають суперечності в структурі «Я-концепції» особистості, виникає та розвивається її «Я-віртуальне» – система установок індивіда щодо себе в умовах перебування та взаємодії у віртуальному просторі. Сукупність «Я-віртуального» та трансформованих «Я-реального», «Я-соціального» й «Я-ідеального» утворюють «віртуальну Я-концепцію» особистості – системи установок особистості щодо себе, які є наслідком досвіду перебування та взаємодії у віртуальному середовищі. Процес віртуалізації самосвідомості взаємопов'язаний з розвитком адикції. Впродовж переходу від нульового/першого рівнів розвитку адикції до останнього «Я-концепція» особистості має наступну динаміку: гармонійна, деформація реальної «Я-концепції» (ситуативна залежність), домінування «Я-віртуального» (погранична залежність), формування «віртуальної Я-концепції» (патологічна залежність).

Таким чином, можна зазначити, що віртуалізація самосвідомості, при умові перебування у віртуальній реальності, має амбівалентний характер. При наявності гармонійної реальної «Я-концепції» особистість використовує переваги віртуального простору для оптимізації власної життєдіяльності, особистісного та професійного зростання. При дисгармонійній реальній «Я-концепції» особистість використовує віртуальну реальність для її трансформації в гармонійну «віртуальну Я-концепцію». Деформація модальностей реальної «Я-концепції», екстраполяція їх у віртуальну реальність та формування віртуальної «Я-концепції» обумовлюють негативну соціально-психологічну адаптацію особистості.

У третьому розділі **«Методи психодіагностики, профілактики та корекції кіберадикцій»** розкрито процес організації емпіричного дослідження та системокомплекс методів які було використано при його проведенні. Описано процес стандартизації авторського «Теста-опитувальника на виявлення кіберадикцій».

Розроблено програму емпіричного дослідження психологічних засад кіберадикцій у підлітковому та юнацькому віці. Статистично й емпірично доведено вибір цільової групи дослідження, визначено етапи й систему дослідницьких процедур і обробки емпіричних даних.

З метою реалізації завдань емпіричного дослідження доведено необхідність розробки та створено й стандартизовано психодіагностичну шкаловану методичку виявлення кіберадикцій в осіб підліткового та юнацького віку з урахуванням її рівнів та видів: тест-опитувальник на виявлення кіберадикції (ТОК). Доведено надійність та внутрішню валідність розробленої методички. Для доведення зовнішньої валідності авторської методички було використано еквівалентні стандартизовані психодіагностичні методички чи їх відповідні шкали: тест «Інтернет-залежність» Кімберлі Янг, тест «Кіберкомунікативна залежність» А. В. Тончевої, тест для виявлення розладів пов'язаних з захопленістю Інтернетом (крім ігор) (INTERNET-UDIT); тест для виявлення розладів пов'язаних з захопленістю іграми з

телеприставками або комп'ютерними іграми (зокрема, мережевими іграми в Інтернеті) (COMP-UDIT), тест-опитувальник на схильність до адиктивної поведінки Г. В. Лозової. Доведено надійність, валідність та стандартизованість авторської методики. Для доведення репрезентативності вибірки використано міру вибіркової адекватності Кайзер-Мейєр-Олкін (КМО) і критерій сферичності Бартлетта, за яким отримано позитивний статистично значущий показник міри адекватності КМО (0,933). Проведений кластерний аналіз, довів адекватність відокремлення кластерів для вибірки та вказав на нормальність розподілу шкалованості ступенів формування кіберадикцій.

У четвертому розділі «Емпіричне дослідження статево-вікових особливостей кіберадикцій та їх чинників» було досліджено вікові, статеві особливості розвитку кіберадикцій та їх соціальні й соціально-психологічні чинники в період дорослішання.

За результатами проведеного дослідження було встановлено, що переважна більшість досліджуваних за всіма видами кіберадикцій, крім залежності від комп'ютера та спілкування в кіберпросторі, проявляє ситуативну залежність. Тобто перебування в Інтернеті лише інколи порушує їх адаптивну взаємодію з оточуючим соціумом. В рамках залежності від ПК та кіберкомунікативної адикції більшість респондентів проявляють пограничні ознаки залежності.

Існує ієрархічна система за мірою вираженості (рівнів проявів) видів кіберадикцій в підлітковому та юнацькому віці: кіберкомунікативна адикція (55,30 балів), Інтернет-адикція (54,99 балів), залежність від ПК (53,57 балів), гаджет-адикція (53,07 балів), селфітіс (52,55 балів), ігрова-адикція (52,33 балів). Загалом, усі середні значення показників адикції знаходяться на межі між ситуативною та пограничною залежністю.

При дослідженні вікової динаміки проявів кіберадикцій впродовж старшого підліткового та юнацького віку спостерігається нерівномірність: у підлітковому та ранньому юнацькому віці відбувається нерівномірна позитивна динаміка всіх видів залежності; в кінці ранньої юності (18 років) показники всіх видів кіберадикцій досягають максимальних значень; зріла юність характеризується нерівномірною негативною динамікою кіберадикцій (всі види кіберадикцій мають мінімальні середні показники). Кожен із видів кіберадикцій має специфічну вікову динаміку: а) залежність від ПК досить висока в осіб 14 років, дещо знижується в 15-річних ($p \leq 0,05$), наростає та досягає максимальних значень в ранньому юнацькому віці ($p \leq 0,01$), різко падає в 19 років ($p \leq 0,001$) і поступово збільшується впродовж 20–21 року ($p \leq 0,05$); б) Інтернет-адикція має більш рівномірну динаміку: у 14 років вона має найнижчі показники, які поступово зростають впродовж старшого підліткового віку ($p \leq 0,05$), досягають максимуму в ранній юності ($p \leq 0,05$), достовірно знижуються до мінімальних значень на початку зрілої юності ($p \leq 0,05$) та знову підвищуються наприкінці цього вікового періоду ($p \leq 0,05$); в) показники ігрової-адикції є найвищими в середині (14 років)

підліткового віку та в другій половині (18 років) ранньої юності; (відповідно, 54,19 балів та 54,70 бали), далі впродовж онтогенезу поступово спадають ($p \leq 0,05$), знижуються та досягають мінімуму в середині зрілої юності ($p \leq 0,01$) та достовірно підвищуються на кінець періоду ($p \leq 0,05$); г) показники гаджет-адикції мають недостовірну позитивну динаміку впродовж старшого підліткового, достовірно зростають ($p \leq 0,05$) впродовж раннього юнацького віку та досягають максимуму у 18 років, достовірно знижуються ($p \leq 0,01$) впродовж зрілої юності і на кінець періоду досягають свого найменшого значення (49,25 балів); д) показники кіберкомунікативної адикції мають позитивну динаміку впродовж старшого підліткового та раннього юнацького віку ($p \leq 0,05$), за виключенням середини останнього, де вона різко знижується ($t = 2,689$, $p \leq 0,01$), впродовж зрілої юності ця потреба зменшується і на кінець періоду досягає свого мінімуму ($p \leq 0,01$); ж) залежність від селфітіс має позитивну динаміку впродовж старшого підліткового та раннього юнацького віку ($p \leq 0,05$) та негативну динаміку ($p \leq 0,01$) впродовж зрілого юнацького віку, за виключенням 20-річних ($p \leq 0,05$).

В групах дівчат та хлопців, як і в загальній вибірці досить великі стандартні відхилення від середніх значень усіх видів залежностей. Отже, статеві групи також є досить неоднорідними і їх члени мають різні рівні залежностей. Загалом, усі середні значення знаходяться на межі між ситуативною та пограничною залежністю. Аналіз статевої диференціації залежностей показав, що дівчата, порівняно з хлопцями, більшою мірою спрямовані (проявляють пограничні ознаки залежності) на використання ПК, інтернет-, кіберкомунікативну адикції та селфітіс та меншою мірою – на ігрову адикцію та гаджет-адикцію. Також серед дівчат більша частка осіб, порівняно з хлопцями, проявляють патологічну залежність лише стосовно кіберкомунікативної адикції та селфітіс. Загалом, можемо констатувати, що хлопці, порівняно з дівчатами, більш схильні до патологічних проявів залежності.

Емпірично доведено, що існують статево-вікові особливості розвитку різних видів кіберадикцій: а) ситуативну залежність за всіма видами кіберадикцій, за винятком селфітіс та кіберкомунікативної, частіше проявляють дівчата в усіх вікових групах, порівняно зі своїми однолітками-хлопцями; б) погранична залежність має амбівалентні статево-вікові особливості: ігрову та гаджет- адикції має більша кількість дівчат, порівняно з хлопцями в усіх вікових групах; залежність від комп'ютера та Інтернет-адикцію в старшому підлітковому віці має більше хлопців, порівняно з дівчатами, а в ранній та зрілій юності – більше дівчат, порівняно з хлопцями; комунікативну адикцію та селфітіс; в старшому підлітковому віці та зрілій юності частіше проявляють хлопці, порівняно з дівчатами, а в ранній юності – юнки, порівняно з юнаками; патологічна залежність має амбівалентні статево-вікові особливості: залежність від комп'ютера, Інтернет-адикцію, ігрову та гаджет- адикції проявляють частіше хлопці, порівняно зі своїми

однолітками-дівчатами; з кіберкомунікативною адикцією в старшому підлітковому та зрілому юнацькому віці налічується більше хлопців, порівняно з однолітками-дівчатами, в ранньому юнацькому віці – більше юнок мають патологічні ознаки, порівняно з юнаками; в усіх вікових групах кількість осіб жіночої статі є більшою, порівняно з представниками чоловічої.

Окрім віртуальної реальності, як базового чинника розвитку кіберадикцій, маємо враховувати й особливості впливу мікро- мезо- та макросоціумів на їх розвиток та особливості провів. Встановлено, що соціальними чинниками розвитку кіберадикцій є склад/тип сім'ї (більшість досліджуваних адиктів проживає в неповних родинях) та рівень матеріального забезпечення родини (більшість адиктів проживає в малозабезпечених чи високозабезпечених родинях). Переважна більшість респондентів з відсутністю залежності проживає в повних родинях з середнім рівнем матеріального забезпечення. Селфтіс має достовірний негативний взаємозв'язок з рівнем матеріального забезпечення родини. Рівень та якість освіти не мають достовірних відмінностей у членів експериментальної та контрольної груп.

Доведено, що соціально-психологічними чинниками розвитку кіберадикцій в підлітковому та юнацькому віці є наявність деструкцій в міжособистісній взаємодії та рівень академічної успішності молодих людей. Конфліктна взаємодія адиктів може бути як детермінантою розвитку їх кіберзалежності, так і наслідком її пограничних та патологічних форм: всі види кіберадикцій мають достовірні позитивні взаємозв'язки з конфліктами, які відбуваються у родині та серед однолітків. Ідентичну взаємообумовленість констатуємо і між показниками залежності від ПК, Інтернет-адикції, ігрової-адикції, гаджет-адикції та кіберкомунікативної залежності та академічною успішністю кіберадиктів.

В п'ятому розділі «Вікові особливості психологічних характеристик кіберадиктів» було визначено основні індивідуально-біологічні, індивідуально-психологічні та особистісно-психологічні чинники її формування, побудовано емпіричні моделі типологічних рівнів кіберадикцій: ситуативної залежності, пограничної та патологічної залежності.

Для вивчення індивідуально-психологічних характеристик особистості було обрано «Особистісний опитувальник Р. Кеттелла» (версії 14PF/HSPQ та 16 PF). Дослідження конституціональних факторів дозволяє визначити психологічну своєрідність основних підструктур темпераменту та характеру. Крім того, дана методика надає нам можливість проаналізувати три основні складові особистості: інтелектуальну, емоційну та комунікативну.

За результатами аналізу профілів особистості респондентів контрольних груп встановлено, що у всіх вікових категоріях їх показники тяжіють до середніх результатів (і не мають значних відхилень по групах): всі показники знаходяться в межах середніх стенив (5,5 стени) і не

перевищують 6 стенив. Аналіз профілю особистості експериментальних груп респондентів, у вікових категоріях 14 – 15 років та 16 – 18 років, свідчать про те, що респондентів із кіберадикціями старшого підліткового та раннього юнацького віку можна характеризувати, як флегматичних осіб, які демонструють експансивність, динамізм спілкування, мають прояви неврастенії, тривожності, конфліктні та залежні від думки групи. Вони емоційно нестійкі, мають слабку нервову систему, низький рівень морального контролю та самоконтролю, невідповідальні та неорганізовані, їм складно йти на контакт та будувати міжособистісні стосунки.

При аналізі профілів особистості експериментальних груп респондентів зрілого юнацького віку (19 – 21 рр.), встановлено, що їх можна охарактеризувати, як осіб експансивних та динамічних у спілкуванні, з яскравим розвитком уяви, при цьому тривожних та конфліктних, і таких, що залежать від думки оточуючих. Вони емоційно нестійкі, неохоче йдуть на контакти та на побудову нових міжособистісних стосунків, мають низьку соціальну активність, слабку нервову систему, низький рівень морального контролю, відповідальності та організованості, конфліктні та емоційно нечутливі. Не виявлено достовірних статевих відмінностей між показниками профілів особистості в усіх вікових групах.

Показники усіх видів кіберадикцій (крім залежності від ПК) у старшому підлітковому та ранньому юнацькому віці мають достовірні кореляційні взаємозв'язки з показниками індивідуально-психологічних властивостей особистості: показники Інтернет-адикції позитивно взаємопов'язані з товариськістю, поважним ставленням до людей та емоційною стійкістю; ігрова-адикція є єдиною із видів залежності, яка негативно взаємопов'язана з рівнем інтелекту особистості; до гаджет-адикції найбільш сензитивними є особи зі схильністю до домінування, конфліктів та експансивні; кіберкомунікативна залежність розвивається тим більшою мірою, чим менш себе може контролювати й є більш збудливим та фрустрованим індивід; до селфітіс тим швидше розвивається залежність у молодій людині, чим більша вона є товариською, з розвиненою силою «Я», проте, збудливою.

Показники усіх видів кіберадикцій мають статистично значущі кореляційні взаємозв'язки з індивідуально-психологічними властивостями особистості зрілого юнацького віку: зі зростанням показників залежності особистості від ПК зростають її показники домінантності, агресивності, конфліктності (фактор Е) та підозрливості (фактор L); показники Інтернет-адикції достовірно позитивно взаємопов'язані з показниками «сили зверх-Я» (фактор G), підозрливості (фактор L), тривожності (фактор O), а ігрової-адикції – з товариськістю, добросердечністю (фактор А), домінантністю (фактор Е), експресивністю (фактор F), високою нормативністю поведінки (фактор G); гаджет-адикція позитивно корелює лише з підозрливостю (фактор L); кіберкомунікативна залежність – з домінантністю (фактор Е), підозрливостю (фактор L), показниками «сили зверх-Я» (фактор G), а селфітіс – з

товариськістю, добросердечністю, домінантністю (фактор E), підозрілістю (фактор L) та нонконформізмом (фактор Q2).

Стосовно самоствавлення кіберадиктів (результати за тест-опитувальником самоствавлення В. В. Століна та С. Р. Пантелєєва) можливо визначити наступні особливості: закритість, нездатність або небажання усвідомлювати та видавати значиму інформацію про себе. Вони схильні до відвертої брехні та фальсифікації результатів в бік соціально бажаних відповідей. Незадоволені собою та своїми можливостями, сумніваються щодо здатності викликати повагу в інших, вірять у підвладність власного «Я» часовим обставинам, що вони нездатні протистояти долі, мають погану саморегуляцію, деформовану «Я-концепцію», нерозвинені суб'єктні властивості, оскільки у них не з'явилося таке новоутворення раннього юнацького віку, як усвідомлення себе суб'єктом власної життєдіяльності. Вони не чекають схвалення від інших, не вірять у те, що їх особистісні характеристики та вчинки можуть викликати у соціального оточення повагу чи схвалення. Сумніваються у цінності власної особистості, характеризуються відстороненістю, яка межує з байдужістю до власного «Я», демонструють втрату інтересу до свого внутрішнього світу. Виявлено, також, недостатнє самоприйняття, яке є симптомом дезадаптації, мають прояви ригідності щодо власної «Я-концепції». Виказують прив'язаність, до неадекватного «Я-образу», небажання змінюватися, а тенденція до збереження такого образу є одним із видів прояву захисних механізмів самосвідомості. Також, характеризуються запереченням проблем, закритістю та демонструють поверхову самовдоволеність. Відсутність симпатії до себе супроводжується негативними емоціями на свою адресу.

При визначенні особливостей психічних станів кіберадиктів, встановлено, що серед контрольних груп у всіх вікових категоріях рівень тривожності знаходиться здебільшого на низькому ступені прояву, а серед осіб із кіберадикціями (експериментальні групи) переважають показники середнього та високого рівня тривожності.

При розгляді статевих відмінностей відзначено, що дівчата як експериментальних так і контрольних груп більш схильні до проявів депресії ніж юнаки. При більш детальному дослідженні депресії («Шкала депресії А. Бека») встановлено, що серед респондентів усіх вікових категорій в експериментальних групах переважають показники легкого ступеню депресії, а в контрольних групах – відсутність депресивних станів. Встановлено позитивну вікову динаміку показників депресії, як у адиктів, так і у незалежних. Загалом, прояви депресії є вищими у адиктів, порівняно з кібернезалежними ($p \leq 0,05$).

При аналізі результатів дослідження щодо схильності до суїциду, встановлено, що серед контрольних груп не виявлено жодного респондента, який би демонстрував виражену схильність до суїциду, а у кіберадиктів (до 10%) в усіх вікових групах існує виражена схильність до суїциду. Серед експериментальних груп досліджених виражена схильність до суїциду у

найбільшої кількості респондентів виявлена серед дівчат раннього юнацького віку (10,53 %), у всіх інших експериментальних групах показники не перевищують 10 %, найменший показник вираженої схильності до суїциду виявлено серед юнаків зрілого юнацького віку (2,99 %). Найвищі показники в експериментальних групах досліджених у всіх вікових категоріях виявлено в категорії можливої схильності до суїциду в критичних ситуаціях.

Для побудови адекватного сімейного діагнозу з метою подальшому підбору методів психокорекції для респондентів основних груп дослідження було обрано дві методики «Сім'я очима дитини» (Методика «Батьків оцінюють діти» (БОД) І. А. Фурманов і А. А. Алад'їним) і «Сім'я очима батьків» («Аналіз сімейних взаємин» (АСВ) Є. Г. Ейдемільер, В. В. Юстицькіс).

Досліджуючи соціальні фактори, які впливають на формування кіберадикцій, ми звернули увагу на внутрішньо сімейні стосунки. Виявлено, що батьки кіберадиктів усіх вікових груп проявляють такі стилі негармонійного виховання: потурання, ігнорування потреб дитини, надмірність чи недостатність вимог-обов'язків дитини, надмірність/недостатність вимог-заборон до дитини, суворість санкцій (покарань) за порушення вимог дитиною, мінімізація санкцій, нестійкість стилю виховання, розширення сфери батьківських почуттів, надання переваги дитячим якостям, виховна невпевненість батьків, фобія втрати дитини, нерозвиненість батьківських почуттів, проєкція на дитину власних небажаних якостей, винесення конфлікту між подружжям у сферу виховання. Констатовано вікові особливості проявів стилів сімейного виховання: у родинях старших підлітків виявлено жорстоке поведіння з дітьми, у батьків респондентів раннього та зрілого юнацького віку присутні яскраві прояви надання переваги дитячим якостям своїм дорослим дітям. Існують статеві особливості в оцінках кіберадиктами стилів виховання в їх родинях: у підлітків-хлопців виявлено більш низькі показники, порівняно з нормативними, за шкалами гіперпротекція, ігнорування потреб дитини, надмірність вимог-обов'язків та нестійкість стилю виховання та вищі показники – за шкалами недостатність вимог-заборон до дитини; у підлітків-дівчат виявлено більш низькі показники, порівняно з нормативними, за шкалами гіперпротекція, ігнорування потреб дитини та недостатність вимог-обов'язків дитини та вищі – за шкалою недостатність вимог-заборон до дитини; в осіб раннього юнацького віку (хлопців та дівчат) виявлено більш низькі показники, порівняно з нормативними, за шкалами міри задоволеності потреб дитини, недостатність вимог-обов'язків, надмірних санкцій, а також низькі показники за шкалою виховна невпевненість батьків; у юнаків зрілого юнацького віку виявлено тенденцію тяжіння до низьких показників за шкалами гіперпротекція, ігнорування потреб дитини та виховна невпевненість батьків, а серед дівчат – низькі показники за шкалою винесення конфлікту між подружжям у сферу виховання.

Досліджено особливості психосоціальної взаємодії респондентів.

Розглядаючи результати отримані за індексами ворожості та агресивності, слід зауважити, що респонденти експериментальних груп мають максимально можливі сумарні результати, на відміну від респондентів контрольних груп, які мають нормальні середні бали за даними індексами.

За статевими ознаками виявлено, що юнаки експериментальних груп мають найвищі показники фізичної агресії серед хлопців старшого підліткового віку. Загалом, виявлено такі статеві відмінності в проявах агресивності: юнаки є більш схильними до проявів фізичної агресії, порівняно з дівчатами; дівчата-підлітків мають найвищі показники непрямой агресії, порівняно з іншими віковими групами; виявлено негативну вікову динаміку проявів фізичної агресії дівчатами-адиктами та слабку негативну вікову динаміку показників фізичної агресії у хлопців-адиктів.

При вивченні алекситимічних проявів встановлено, що більшість респондентів контрольних груп неалекситимічні (понад 50 %), а респонденти експериментальних груп (30 % – 50 %) мають прояви алекситимії. В групі ризику знаходиться 30 % респондентів контрольних груп. Респондентів експериментальних груп, які мають прояви алекситимії можливо охарактеризувати, як осіб нездатних до рефлексії, схильних до прояву короточасних різко виражених в поведінці емоційних вибухів, причини яких погано усвідомлюються, а також мають прояви депресії та тривоги, що підтверджують результати отримані за госпітальною шкалою тривоги та депресії (HARS/HADS) та шкалою депресії А. Бека.

При виявленні особливостей соціально-психологічної адаптації респондентів, можливо зазначити, що респонденти контрольних груп характеризуються: достатнім рівнем адаптивності, самоприйняття, для них більш характерним є інтернальний контроль, вони прихильно та з повагою ставляться до партнерів по спілкуванню незалежно від їх стану, поведінки або почуттів; достатньо визначенні в своєму емоційному ставленні до того, що відбувається насправді, до навколишніх предметів і явищ; схильні до домінування та прагнуть до лідерства. Респонденти-кіберадикти підліткового та юнацького віку мають більш низьку адаптацію, порівняно з незалежними. Для респондентів експериментальних груп є більш характерними прояви дезадаптації, незадоволеність своїми особистими характеристиками, вони не здатні на безумовну повагу та прихильне ставлення до партнерів по спілкуванню, демонструють невпевненість, пригніченість, млявість; для них характерним є екстернальний локус контролю; більш схильні бути відомими, ніж проявляти лідерські якості. Статевою особливістю адаптивності є те, що дівчата експериментальних груп, як і їх однолітки з контрольних, є більш адаптованими, порівняно з хлопцями. Найменш адаптованими є респонденти старшого підліткового віку. Тенденції вікової та статевої динаміки впродовж підліткового та юнацького періодів мають схожі тенденції у кіберадиктів та незалежних осіб: спостерігаємо позитивну вікову динаміку всіх інтегральних показників соціально-психологічної адаптації: з віком зростають адаптивні властивості, самоприйняття та прийняття інших, емоційний комфорт,

інтернальність та прагнення до лідерства. Показники представниць жіночої статі є вищими за відповідні показники чоловіків в усіх вікових групах.

З метою подальшого підтвердження авторської теоретичної моделі будувались емпіричні моделі типологічних рівнів кіберадикцій: ситуативної залежності, пограничної та патологічної. Також визначались домінуючі чинники кожного з цих рівнів. Для цього застосовано факторний аналіз, зокрема метод головних компонент та варімакс-обертання.

Побудовані емпіричні моделі типологічних рівнів кіберадикцій є підтвердженням авторської структурно-динамічної моделі розвитку та подолання кіберадикції у підлітковому та юнацькому віці. На першій стадії дослідження за результатами факторного аналізу, який пояснює 87,093 % загальної дисперсії, виділено п'ять типів ситуативної залежності підлітків та юнаків: «Адаптивність», «Невпевненість», «Позитивне соціальне Я», «Зверхцінне Я», «Конфліктне Я». До першого фактору, крім адаптивних властивостей, належать і така базова складова «Я-концепції» як самоприйняття, а також ставлення до соціального оточення (прийняття інших) та відсутність потреби в ескапізмі. Наступні чотири фактори відображають різні варіанти процесу деформації їх реальної «Я-концепції». Основними характеристиками ситуативно залежних осіб підліткового та юнацького віку є нездатність до особистісної рефлексії та переконання/потреба у високій оцінці власного «Я/Его».

За результатами факторного аналізу, який пояснює 78,062 % загальної дисперсії, виділено п'ять типів пограничної залежності підлітків та юнаків: «Адаптивність», «Самовпевненість», «Ригідність», «Самозвинувачення», «Самовідчуження». Перший фактор, як і у вибірці ситуативно залежних, обіймає всі інтегральні показники соціально-психологічної адаптації досліджуваних (самоприйняття, адаптація, прийняття інших, емоційна комфортність, інтернальність, прагнення до домінування, ескапізм), лише дещо з іншими факторними навантаженнями. Таким чином, можемо констатувати, що і серед погранично залежних є досить значна група осіб з позитивними адаптивними властивостями. Наступні чотири фактори репрезентують різні варіанти деформованих «Я-концепцій» кіберадиктів. Віртуалізація самосвідомості на рівні пограничної залежності обумовлює реалізацію адаптивних властивостей у кіберпросторі, формування «Самовпевненої», «Ригідної» та «Самовідчуженої» віртуальних «Я-концепцій», а також «Самозвинувачувальної» «Я-концепції» осіб, які не змогли компенсувати її дисгармонійність за рахунок кіберпростору.

Виділено п'ять типів (79,273 % загальної дисперсії) патологічної залежності підлітків та юнаків: «Адаптивність віртуальна», «Конфліктність», «Самоцінність», «Самоприйняття», «Соціальне Я». Перший фактор, як і у вибірці ситуативно та погранично залежних, відображає адаптаційні властивості кіберадиктів, а наступні п'ять – різні варіанти їх віртуальних «Я-концепцій». Можемо констатувати, що і серед патологічно залежних є досить значна група осіб з адаптивними властивостями, проте вони стосуються

віртуального середовища. Останній умовивід зроблено за результатами нашого опитування респондентів та аналізу відповідних емпіричних досліджень (В. М. Друзін, Л. І. Корсакова, А. С. Челахова та інші). Патологічно залежні під соціальним оточенням розуміють суб'єктів та об'єкти віртуального простору. Віртуалізація самосвідомості на рівні патологічної залежності обумовлює реалізацію адаптивних властивостей у кіберпросторі, формування «Самоцінної», «Самоприймаючої» та з ідеальним «Позитивним соціальним Я» віртуальних «Я-концепцій», а також «Конфліктної» Я-концепції осіб, які не змогли повністю компенсувати її дисгармонійність за рахунок кіберпростору, проте є прив'язаними до неї та не вважають за потрібне щось змінювати.

Наступний етап дослідження було присвячено визначенню домінуючих чинників кожного типологічного рівня кіберадикції (ситуативної, пограничної та патологічної залежностей). Він складався з трьох стадій. На першій стадії досліджувалась детермінація ситуативної, залежності, на другій – пограничної, на третій – патологічної. На першій стадії дослідження за результатами факторного аналізу, який пояснює 80,751 % загальної дисперсії, виділено шість факторних детермінант ситуативної залежності: «Ворожість» (відображає 18,416 % загальної дисперсії), «Нонконформізм» (16,978 %), «Опосередкована агресія» (14,602 %), «Непричетність» (13,183 %), «Експресивність» (10,888 %), «Толерантність» (6,684 %). Погранична залежність має сім факторних детермінант (описується 68,169 % загальної дисперсії): «Жорстокий стиль виховання» (17,740 %), «Неадекватність батьківських почуттів» (12,239 %), «Домінантність» (10,831 %), «Ворожість» (9,754 %), «Уникання – байдужість батьків» (6,549 %), «Впевненість» (5,935 %), «Почуття провини» (5,121 %). Знайдено шість факторних детермінант патологічної залежності (описується 71,134 % загальної дисперсії): «Напружено-чутливий» (21,084 %), «Агресивність» (17,660 %), «Упевненість у собі» (9,581 %), «Образа» (8,960 %), «Почуття провини» (7,148 %), «Алекситимія» (6,701 %). Отже, пошук емпіричних факторних детермінант кіберадикції підтвердив нашу гіпотезу щодо існування специфічних систем детермінації для різних рівнів/типів залежностей. Для ситуативно залежних домінуючими детермінантами є психологічні, для погранично залежних – соціально-психологічні та психологічні, для патологічних – психологічні та біологічні/психофізіологічні.

В шостому розділі «Побудова та апробація системи профілактики і корекції кіберадикцій» визначено особливості психопрофілактики та попередження кіберадикції, розроблено, апробовано та описано авторський комплексний інтегрований метод психокорекції при кіберадикціях, надано результати ефективності проведеної роботи, розроблено психолого-педагогічні рекомендації щодо профілактики кіберадикцій психологами та соціальними працівниками освітніх закладів.

Розглянуто основні моделі роботи із адиктами: медичну, освітню,

соціальну, психосоціальну. Підкреслено, що психопрофілактика кіберадикцій в підлітковому та юнацькому віці в структурі моделей превентивної діяльності здебільшого будується на комплексно-інтегрованому системному підході та передбачає роботу зі всіма учасниками освітнього процесу. Метою превентивної роботи з молоддю стає створення сприятливих умов для розвитку здорового способу життя, ціннісних емоційних переживань, які відновлюють психічну енергію, адаптивних способів емоційної саморегуляції і самореалізації, вміння вирішувати конфліктні ситуації, побудову адекватної самооцінки, стресостійких форм поведінки, а також корекції вже сформованих адиктивних патернів. Однак, комплексної профілактики, лікування та реабілітації кіберадикцій наразі не існує.

Розроблено метод комплексної психокорекції кіберадикцій в підлітковому та юнацькому для осіб із проявами кіберадикції (рис. 2).

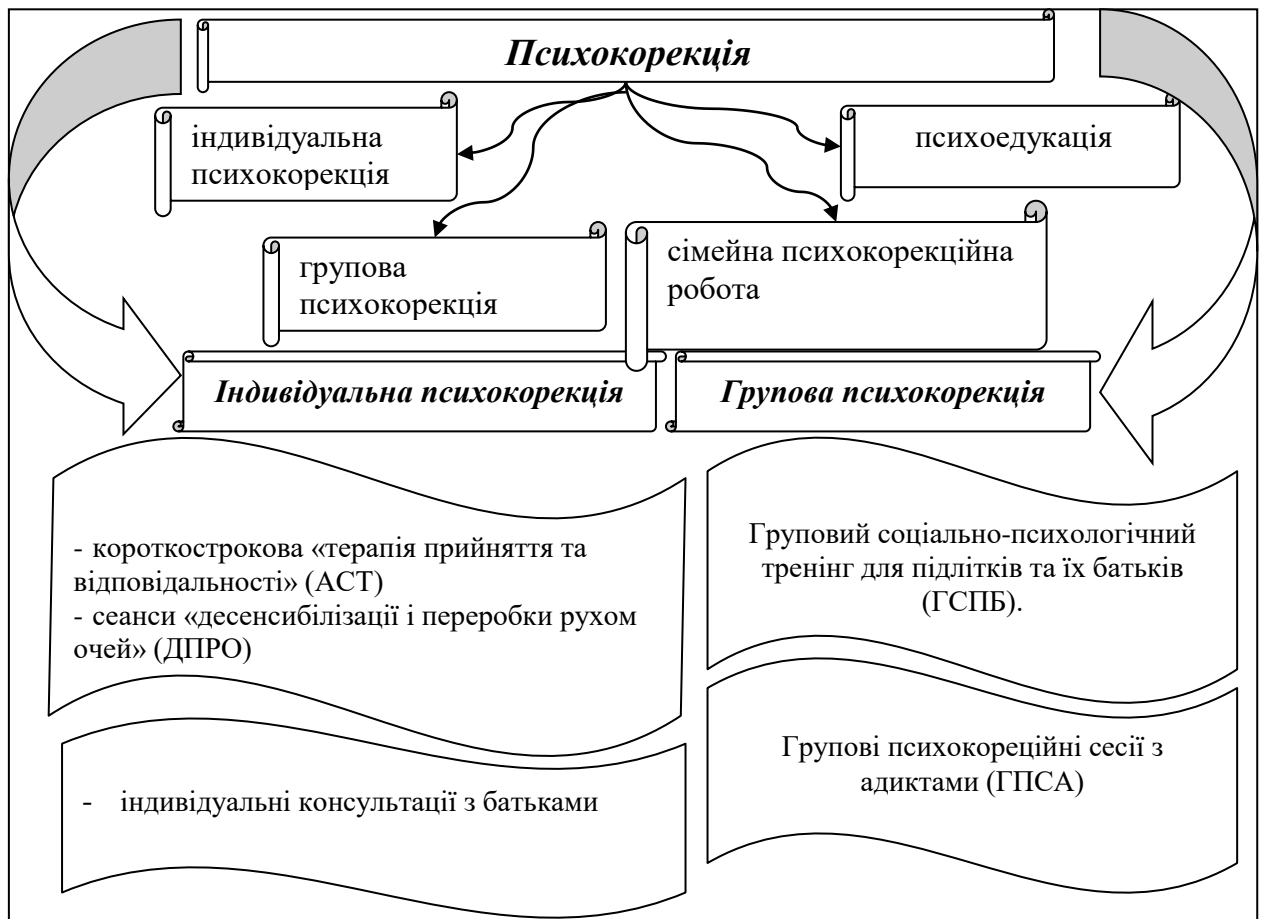


Рис. 2. Схема психокорекційної роботи з кіберадиктантами

В основі створення методу лежить інтегративний підхід, який поєднує екзистенціальну гуманістичну когнітивно-поведінкову терапію, терапію прийняття та відповідальності, раціонально-емоційну поведінкову терапію. Психокорекційна програма має наступні основні напрямки діяльності: індивідуальну, групову, сімейну психокорекційну та психоедукаційну. Основним завданням програми було подолання кіберадикцій, зокрема ситуативної, пограничної й патологічної залежностей, що передбачало

девіртуалізацію самосвідомості адиктів, зокрема, відповідно, корекцію «Я-концепції», диференціацію та корекцію її модальностей та девіртуалізацію «віртуальної Я-концепції». В основі диференціації та корекції модальностей Я-концепції лежить розвиток умінь подолання суперечностей у власному «образі Я», корегування та формування адекватної самооцінки. Девіртуалізація самосвідомості передбачає психокорекцію/розвиток відповідних складових домінуючих факторних детермінант кожного типу залежності, а також розвиток адаптивних властивостей молодих людей. Комплексна психокорекційна програма включила наступні основні напрямки роботи: індивідуальну, групову, сімейну психокорекційну та психоедукаційну роботу.

Робота із кіберадиктами мала два підходи: індивідуальний та груповий. Охоплено значимі мікросоціальні блоки життєдіяльності адиктів: однолітки та сім'я. Блок сімейної терапії, в якому поряд з кіберадиктами брали участь і батьки, фокусував увагу на налагодженні дитячо-батьківських стосунків, які мають значний вплив на виразність проявів адикції у підлітків та юнаків. Сімейна терапія включала заходи психоедукації для батьків, а також проведення групового соціально-психологічного тренінгу. Робота із кіберадиктами включила індивідуальні та групові психокорекційні сесії.

Групова психокорекційна робота із адиктами спрямовувалась на розвиток міжособистісної комунікації у реальному житті, набуття навичок побудови стосунків, алгоритмів виходу із конфліктних ситуацій, адаптації у реальному середовищі тощо. Індивідуальна психокорекція проводилась у вигляді короткострокової «терапії прийняття та відповідальності» (АСТ) з включенням у сеанси «десенсибілізації і переробки рухом очей» (ДПРО) і проводиться у формі 8 сесій.

Також індивідуальна психокорекція включала індивідуальні сесії із батьками (3 сесії). Метою індивідуальних сімейних сесій (ІСС) було прояснення сімейних взаємин, особливостей дитячо-батьківських стосунків і комунікацій батьків і підлітка, а також корекція дезадаптивних стосунків у сім'ї адиктів.

Групова психокорекція включала два блоки: груповий соціально-психологічний тренінг для підлітків та їх батьків (ГСПБ); групові психокорекційні сесії із адиктами (ГПСА). ГСПБ складався з 6 тренінгових сесій, завданням яких було вироблення мотивації на формування стратегії співпраці, яка означає спільне вирішення проблем, пов'язаних із станом підлітка в процесі його дорослішання. В рамках ГСПБ пророблялись поведінкові проблеми, що виникають у сім'ї у взаєминах з кіберадиктом. ГПСА обіймав 5 сесій у закритих групах із 8-12 осіб, робота будувалась на принципах РЕПТ. Робота кожної ГПСА була розділена на три блоки: аналіз мислення і виявлення ірраціональних вірувань; конфронтація з цими переконаннями та їх перегляд; пом'якшення цих переконань і вимог з появою нових, вже раціональних. Метою ГПСА було навчання адиктів побудові міжособистісної комунікації у реальному житті, допомога в усвідомленні

своїх ірраціональних вірувань та затвердження бажання працювати з ними і формувати нові раціональні вірування, формування таких життєдіяльнісних установок, які дозволяють жити в гармонії зі своїм «Я» та оточуючими у реальному світі з оптимальним і корисним використанням кіберпростору, гаджетів, комп'ютерів та інших електронних девайсів.

Аналіз ефективності розробленої та проведеної комплексної психокорекційної програми показав значні позитивні зміни як щодо зниження ступеню залежності кіберадикції (серед усіх вікових категорій рівень відсутності ознак адикції було підвищено маже на 13 %), так і в рамках соціально-психологічної адаптації. Вдалося також досягти вирівнювання психічних станів кіберадиктів: знижено прояви тривоги, депресії та схильності до суїциду. Вони навчилися контролювати прояви агресії та ворожості. Вдалось підвищити рівень відкритості, самовпевненості, самокерівництва, визнання своєї самоцінності та самоприйняття.

Ефективність апробації комплексної психокорекційної програми репрезентується достовірною негативною динамікою ($p \leq 0,05$; $p \leq 0,01$) показників (їх зниження) усіх типових рівнів залежностей: ситуативної, пограничної й патологічної.

Надано психолого-педагогічні рекомендації щодо профілактики кіберадикцій психологами та соціальними працівниками освітніх закладів. Підкреслено необхідність розробки та впровадження профілактичних заходів щодо попередження розповсюдженості кіберадикцій серед молодого покоління українців на державному рівні, із залученням досвіду інших світових держав, рекомендацій ВООЗ та інших міжнародних організацій.

Запропоновано наступні пропозиції: 1) в межах програми «Здоров'я нації» та інших державних програм слід передбачити систематичні і комплексні дослідження щодо впливу ІКТ, Інтернету, ПК, гаджетів та інших електронних девайсів на стан соматичного та психічного здоров'я за участю провідних наукових установ країни. Переглянути існуючі вікові гігієнічні норми користування ІКТ з урахуванням ризику формування залежності від них, ґрунтуючись на нових дослідженнях з цієї проблематики; 2) у шкільний курс інформатики, а також у плани занять із батьками учнів ввести матеріали щодо безпечного користування Інтернетом та іншими ІКТ з обов'язковим викладенням перших ознак формування відповідної залежності; 3) розширювати спектр виховної роботи та впроваджувати у навчально-виховний процес навчальних закладів всіх рівнів навчання профілактичні заходи щодо безпечного використання ІКТ та кіберпростору, формувати нову медіа-культуру з урахуванням сучасних вимог, розвивати навички корисного та безпечного використання інформаційного простору, комп'ютерів, гаджетів та інших електронних девайсів.

Також було розроблено низку практичних рекомендацій з питань особливостей соціалізації підлітків, захоплених кіберпростором: 1) кіберадикта, не можна ізолювати від суспільства, він має навчитися протистояти спокусі проводити час у кіберпросторі за допомогою

соціального оточення, а не лише через втручання окремих фахівців; 2) психокорекційна робота з кіберадиктами повинна проходити у місцях безпосередньої життєдіяльності підлітків (школах, коледжах, профтехучилищах, ЗВО тощо), що сприятиме їх соціалізації, а не ресоціалізації та поглибленню проблеми; 3) соціалізація підлітків, які мають певні види кіберадикцій, має проходити за постійної участі та підтримки однолітків, що такої залежності не мають; 4) активізувати інформаційну кампанію з питання профілактики та попередження адикцій серед широких верств населення на державному рівні із залученням до співпраці приватних структур, неурядових організацій та наукових установ; 5) налагодження системи онлайн консультацій з проблеми кіберадикцій з метою надання оперативних консультацій самим адиктам та їх близьким.

Визначено, що превентивна профілактика кіберадикцій повинна базуватись на наступних принципах: комплексності; системності; науковості; інтегрованості; мобільності; наступності; реалістичності; етичності. Відокремлено наступні її ланки роботи: первинну (освітньо-інформативна, соціально-педагогічна профілактика), вторинну (превентивна допомога і корекція) та третинну (адаптація, реабілітація і ресоціалізація).

В цілому, шляхи подолання кіберадикцій мають соціально-психологічний напрямок спрямований на: корекцію недоліків поведінки; зміну життєвої програми, щоб особистість отримала змогу задовольняти свої потреби орієнтуючись не на віртуальне середовище, а на оточуючу дійсність; розвиток здатності до встановлення конструктивних зв'язків з оточуючими людьми; витіснення перебування у кіберпросторі з провідних видів діяльності; нормалізацію емоційного реагування на складні життєві ситуації.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено нове теоретичне узагальнення проблеми психологічних засад кіберадикцій, яке виявляється у теоретико-емпіричному дослідженні цієї проблеми, побудові цілісної концепції цього явища, визначенні його видів, детермінант, розробки відповідного психодіагностичного інструментарію та побудові необхідних психокорекційних і профілактичних програм для осіб підліткового та юнацького віку.

1. Ретроспективний аналіз досліджень віртуальної реальності та кіберадикцій дозволив виділити наступні етапи розвитку психології Інтернет-залежності особистості: 1) 70-ті роки ХХ століття: в рамках соціальної психології активно розпочали досліджуватись особливості комунікацій за допомогою локальної та глобальної комп'ютерних мереж; 2) 80-ті роки ХХ століття: вивчались комунікативні аспекти соціальних мереж та їх вплив на організаційні структури різних соціальних сфер, почали використовувати поняття кіберпростору, комп'ютерної залежності, виокремлюються перші типи та психологічні характеристики адиктів; 3) 90-ті роки ХХ століття: будуються та пропонуються перші психодіагностичні методики, описуються індивідуально-психологічні характеристики осіб із комп'ютерною, ігровою

та Інтернет-адикцією; 4) початок ХХІ століття: актуалізуються проблеми взаємодії особистості та електронних девайсів, набувають системного та міждисциплінарного характеру вивчення комп'ютерної та Інтернет-залежності, акцентується увага на дослідженнях впливу віртуальної реальності на особистість та її свідомість.

2. Віртуальна реальність є частиною психологічної реальності людини. Використання електронних девайсів актуалізує процеси самореалізації особистості у віртуальній реальності. Особи підліткового та юнацького віку є найбільш сензитивними до уніфікації та перенесення реальності буття у кіберпростір. В цьому онтогенетичному відрізку зареєстровано найбільшу частку осіб з проявами Інтернет-залежності. Властивості віртуальної мережі (доступність, простота використання, анонімність, ілюзорна безпечність, відкритість, міфологічність, безмежні можливості віртуального Світу) дозволяють молодим людям якнайшвидше задовольнити фрустровані/депривовані соціально-психологічні потреби (в безпеці, афіліації, любові, визнанні, бути дорослим, самоствердженні та самореалізації), експериментувати з різноманітними трансформаціями власної ідентичності.

3. Кіберадикція є складним ієрархічно-структурованим деструктивним феноменом психіки, який полягає у віртуалізації свідомості та самосвідомості особистості (синкретичність «Я-реального» та «Я-віртуального», спрямованість на образ «Я-віртуального»). Природа кіберадикції є біопсихосоціальною, має ієрархічно-процесуальний характер розвитку та відповідні стадії/рівні проявів: нульовий (відсутність кіберадикції), перший (відсутність ознак залежності), другий (ситуативна залежність: 1-й ступінь залежності), третій (погранична залежність: 2-й ступінь залежності), четвертий (патологічна залежність: 3-й ступінь залежності) рівні. В умовах віртуалізації самосвідомості зростають суперечності в структурі «Я-концепції» особистості, виникає та розвивається її «Я-віртуальне» – система установок індивіда щодо себе в умовах перебування та взаємодії у віртуальному просторі. Сукупність «Я-віртуального» та трансформованих «Я-реального», «Я-соціального» й «Я-ідеального» утворюють «віртуальну Я-концепцію» особистості – системи установок особистості щодо себе, які є наслідком досвіду перебування та взаємодії у віртуальному середовищі. Процес віртуалізації самосвідомості є системоутворювальним чинником «віртуальної Я-концепції» та взаємопов'язаний з розвитком адикції. Впродовж переходу від нульового/першого рівнів розвитку адикції до її останнього, «Я-концепція» особистості має наступну динаміку: гармонійна (відсутність залежності), деформація реальної «Я-концепції» (ситуативна залежність), домінування «Я-віртуального» (погранична залежність), формування «віртуальної Я-концепції» (патологічна залежність).

Віртуалізація самосвідомості, при умові перебування у віртуальній реальності, має амбівалентний характер. При наявності гармонійної реальної

«Я-концепції» особистість використовує переваги віртуального простору для оптимізації власної життєдіяльності, особистісного та професійного зростання. При дисгармонійній реальній «Я-концепції» особистість використовує віртуальну реальність для її трансформації в гармонійну «віртуальну Я-концепцію». Деформація модальностей реальної «Я-концепції», екстраполяція їх у віртуальну реальність та формування віртуальної «Я-концепції» обумовлюють негативну соціально-психологічну адаптацію особистості.

Система детермінант кіберадикцій у підлітковому та юнацькому віці складається з трьох підсистем: біологічні чинники, психологічні та соціально-психологічні.

4. Дослідження психологічних засад кіберадикцій в підлітковому та юнацькому віці має носити комплексний характер. Побудовано, апробовано та стандартизовано психодіагностичну шкаловану методику виявлення кіберадикцій в осіб підліткового та юнацького віку з урахуванням її рівнів та видів.

5. Визначено вікові особливості розвитку кіберадикцій в підлітковому та юнацькому віці: 1) усі середні значення показників адикцій знаходяться на межі між ситуативною та пограничною залежністю; найбільшу кількість респондентів з патологічними ознаками залежності виявлено в зрілому юнацькому віці, проте ознаки їх залежності менш яскраво виражені, порівняно з молодими людьми раннього юнацького віку та підлітками; 2) існує ієрархічна система за мірою вираженості (рівнями проявів) видів кіберадикцій: кіберкомунікативна адикція, Інтернет-адикція, залежність від ПК, гаджет-адикція, селфітіс, ігрова-адикція; 3) онтогенетична динаміка розвитку кіберадикцій має нерівномірний характер: в підлітковому та ранньому юнацькому віці відбувається нерівномірна позитивна динаміка всіх видів залежності; в кінці ранньої юності (18 років) показники всіх видів кіберадикцій досягають максимальних значень; зріла юність характеризується нерівномірною негативною динамікою кіберадикцій (всі види кіберадикцій мають мінімальні середні показники); 4) кожен із видів кіберадикцій має специфічну вікову динаміку: а) залежність від ПК досить висока в осіб 14 років, дещо знижується в 15-річних, наростає та досягає максимальних значень в ранньому юнацькому віці, різко падає в 19 років і поступово збільшується впродовж 20–21 років; б) Інтернет-адикція має більш рівномірну динаміку: в 14 років вона має найнижчі показники, які поступово зростають впродовж старшого підліткового віку, досягають максимуму в ранній юності, достовірно знижуються до мінімальних значень на початку зрілої юності та знову підвищуються наприкінці цього вікового періоду; в) показники ігрової-адикції є найвищими в середині підліткового віку (14 років) та в другій половині ранньої юності (18 років), далі впродовж онтогенезу поступово спадають, знижуються та досягають мінімуму в середині зрілої юності та достовірно підвищуються на кінець періоду; г) показники гаджет-адикції мають недостовірну позитивну динаміку

впродовж старшого підліткового, достовірно зростають впродовж раннього юнацького віку та досягають максимуму у 18 років, достовірно знижуються впродовж зрілої юності і на кінець періоду досягають свого найменшого значення; д) показники кіберкомунікативної адикції мають позитивну динаміку впродовж старшого підліткового та раннього юнацького віку, за виключенням середини останнього, де вона різко знижується, впродовж зрілої юності ця потреба зменшується і на кінець періоду досягає свого мінімуму; є) залежність від селфітіс має позитивну динаміку впродовж старшого підліткового та раннього юнацького віку та негативну динаміку впродовж зрілого юнацького віку, за виключенням 20-річних.

6. Статева диференціація за видами адикцій свідчить: а) хлопці, порівняно з дівчатами, є більш схильними до проявів залежності: показники дівчат за кожним видом залежності, за винятком селфітіс, є нижчими, порівняно з відповідними показниками хлопців; хлопці, порівняно з дівчатами, більш схильні до патологічних проявів залежності; б) дівчата, порівняно з хлопцями, більшою мірою спрямовані (проявляють пограничні ознаки залежності) на використання ПК, Інтернет-, кіберкомунікативну адикції та селфітіс та меншою мірою – на ігрову адикцію та гаджет-адикцію; в) серед дівчат більша частка осіб, порівняно з хлопцями, проявляють патологічну залежність лише стосовно кіберкомунікативної адикції та селфітіс; г) існують статево-вікові особливості розвитку різних видів кіберадикцій.

7. Соціальними чинниками розвитку кіберадикцій в підлітковому та юнацькому віці є склад/тип сім'ї (проживання в неповних родинях) та рівень матеріального забезпечення родини (проживання в малозабезпечених чи високозабезпечених родинях). До соціально-психологічних чинників розвитку кіберадикцій належать наявність деструкцій в міжособистісній взаємодії, рівень академічної успішності молодих людей, стиль сімейного виховання в їх родинях. Батьки кіберадиктів усіх вікових груп проявляють такі стилі негармонійного виховання: потурання, ігнорування потреб дитини, надмірність чи недостатність її вимог-обов'язків, надмірність/недостатність вимог-заборон до дитини, суворість санкцій (покарань) за порушення вимог, мінімізація санкцій, нестійкість стилю виховання, розширення сфери батьківських почуттів, надання переваги дитячим якостям, виховна невпевненість батьків, фобія втрати дитини, нерозвиненість батьківських почуттів, проекція на дитину власних небажаних якостей, винесення конфлікту між подружжям у сферу виховання.

Психологічні чинники кіберадикцій мають вікові відмінності у вікових вимірах. Індивідуально-психологічні властивості особистості у старшому підлітковому та ранньому юнацькому віці мають достовірні кореляційні взаємозв'язки з показниками усіх видів кіберадикцій (крім залежності від ПК): показники Інтернет-адикції позитивно взаємопов'язані з товариськістю, поважним ставленням до людей та емоційною стійкістю; ігрова-адикція негативно взаємопов'язана з рівнем інтелекту особистості; до гаджет-адикції

найбільш сензитивними є особи зі схильністю до домінування, конфліктів та експансивні; кіберкомунікативна залежність розвивається зі зниженням самоконтролю й збільшенням збудливості та фрустрації; залежність від селфітіс позитивно корелює зі збудливістю, товариськістю, розвиненою силою «Я». Індивідуально-психологічні властивості осіб зрілого юнацького віку мають достовірні кореляційні взаємозв'язки з показниками усіх видів кіберадикцій: зі зростанням показників залежності особистості від ПК збільшуються її показники домінантності, агресивності, конфліктності та підозрілості; показники Інтернет-адикції достовірно позитивно взаємопов'язані з показниками «сили зверх-Я», підозрілості, тривожності; ігрова-адикція – з товариськістю, добросердечністю, домінантністю, експресивністю, високою нормативністю поведінки; гаджет-адикція позитивно корелює з підозрілістю; кіберкомунікативна залежність – з домінантністю, підозрілістю, показниками «сили зверх-Я»; селфітіс – з товариськістю, добросердечністю, домінантністю, підозрілістю та нонконформізмом.

8. Визначено наступні особливості самоствавлення кіберадиктів (базової складової самосвідомості особистості): закритість, низька особистісна рефлексія, незадоволеність собою та своїми можливостями, наявність сумнівів щодо здатності викликати повагу в інших, орієнтація на соціальне схвалення, низький рівень розвитку суб'єктних властивостей (відсутність такого новоутворення раннього юнацького віку, як усвідомлення себе суб'єктом власної життєдіяльності), низька саморегуляція, перевага екстернального локусу контролю, недостатнє самоприйняття (симптом дезадаптації), ригідність «Я-концепції», прив'язаність до неадекватного «Я-образу», деформована «Я-концепція», заперечення проблем, поверхова самовдоволеність.

9. Побудовано емпіричні моделі типологічних рівнів кіберадикцій (ситуативної залежності, пограничної та патологічної), які репрезентували процес віртуалізації самосвідомості осіб підліткового та юнацького віку: ситуативна залежності має п'ять типів – «Адаптивність», «Невпевненість», «Позитивне соціальне Я», «Зверхцінне Я», «Конфліктне Я» – (перший фактор відображає адаптаційні властивості кіберадиктів, а наступні – різні варіанти процесу деформації їх реальної Я-концепції (нездатність до особистісної рефлексії та переконання/потреба у високій оцінці власного Я/Его)); виділено п'ять типів пограничної залежності – «Адаптивність», «Самовпевненість», «Ригідність», «Самозвинувачення», «Самовідчуження» – (перший фактор відображає адаптаційні властивості кіберадиктів, а наступні – різні варіанти їх деформованих Я-концепцій (сформованість самовпевненої, ригідної та самовідчуженої віртуальних Я-концепцій, а також «Самозвинувачувальної» Я-концепції осіб, які не змогли компенсувати її дисгармонійність за рахунок кіберпростору)); виділено п'ять типів патологічної залежності: «Адаптивність віртуальна», «Конфліктність», «Самоцінність», «Самоприйняття», «Соціальне Я» (перший фактор відображає адаптаційні властивості

кіберадиктів у кіберпросторі, а наступні – різні варіанти їх віртуальних Я-концепцій: формування «Самоцінної», «Самоприймаючої» та з ідеальним «Позитивним соціальним Я» віртуальних Я-концепцій та «Конфліктної» Я-концепції осіб, які не змогли повністю компенсувати її дисгармонійність за рахунок кіберпростору, проте є прив'язаними до неї та не вважають за потрібне щось змінювати).

10. Виокремлення емпіричних факторних детермінант кіберадикцій підтвердив гіпотезу щодо існування специфічних систем детермінації для різних рівнів/типів залежностей. Для ситуативно залежних домінуючими детермінантами є психологічні, для погранично залежних – соціально-психологічні та психологічні, для патологічних – психологічні та біологічні/психофізіологічні. Виділено емпіричні факторні детермінанти типологічних рівнів кіберадикцій: ситуативної залежності: «Ворожість», «Нонконформізм», «Опосередкована агресія», «Непричетність», «Експресивність», «Толерантність»; пограничної залежності: «Жорстокий стиль виховання», «Неадекватність батьківських почуттів», «Домінантність», «Ворожість», «Уникання – байдужість батьків», «Впевненість», «Почуття провини»; патологічної залежності: «Напружено-чутливий», «Агресивність», «Упевненість у собі», «Образа», «Почуття провини», «Алекситимія».

11. Кіберадикція підлягає психокорекційному та розвивальному впливу. В основі створення методу комплексної психокорекції кіберадикцій в підлітковому та юнацькому віці лежить інтегративний підхід, який поєднує екзистенціальну гуманістичну когнітивно-поведінкову терапію, терапію прийняття та відповідальності, раціонально-емоційну поведінкову терапію. Психокорекційна програма має наступні основні напрямки діяльності: індивідуальну, групову, сімейну психокорекційну та психоедукаційну. Основним завданням психокорекційної роботи є подолання кіберадикцій, зокрема ситуативної, пограничної й патологічної залежностей, що передбачало девіртуалізацію самосвідомості адиктів, зокрема, відповідно, корекцію «Я-концепції», диференціацію її модальностей та девіртуалізацію «віртуальної Я-концепції», а також розвиток суб'єктних та адаптивних властивостей молодих людей. Ефективність апробації комплексної психокорекційної програми репрезентується достовірною динамікою зниження показників усіх типових рівнів залежностей: ситуативної, пограничної й патологічної.

Доведено необхідність розробки та впровадження профілактичних заходів щодо попередження розповсюдженості кіберадикцій серед молодого покоління українців на державному рівні із залученням досвіду світових держав, рекомендацій ВООЗ та інших міжнародних організацій. Подано основні психолого-педагогічні рекомендації щодо профілактики кіберадикцій психологами та соціальними працівниками освітніх закладів в межах інформаційної та розвивальної їх превентивної діяльності.

Подані результати дослідження не вичерпують всіх аспектів вивчення проблеми. Перспективними напрямками подальших наукових досліджень

мають стати вивчення онтологічних особливостей розвитку кіберадикцій, подальше поглиблене вивчення особливостей їх детермінації, зокрема мотиваційних та емоційних детермінант, розробка та впровадження на державному рівні психопрофілактичних заходів формування медіакультури тощо.

Основні положення та результати дослідження відображені в таких **публікаціях:**

Монографії:

1. Асєєва Ю.О. Кіберадикції молоді як проблема XXI століття: монографія. Одеса: ННВК «АТБ» м. Львів. 2020. 414 с.

Статті у наукових фахових виданнях України:

2. Малахов П. С., Асєєва Ю. О., Волинко В. В., Харітонова А. С. Проблемність адаптації студентів-медиків. *Медична психологія*. 2016. Т. 11. № 2. С. 3–5.

3. Аймедов К. В., Асєєва Ю. О., Черевко М. О. Нехімічні залежності: сучасні тенденції. *Медична психологія*. 2017. Т. 12. № 1 (45). С. 13–19.

4. Асєєва Ю. О. Кіберкомунікативна залежність від соціальної мережі Instagram як проблема сучасної молоді. *«Габітус»*. 2020. В. 14. С.152-158.

5. Асєєва Ю. О. Комп'ютерна залежність, Інтернет залежність та кіберадикції (історичний огляд дефініції). *Психологічний часопис*. 2020 Т.6 В.6., С.57–65.

6. Асєєва Ю. О. Проблемні питання класифікації кібер-адикцій. *Психологія і особистість* 2020. № 2 (18). С. 22–40.

7. Асєєва Ю. О. Роль впливу Інтернету на суїцидальну поведінку осіб підлітково-юнацького віку. *Наука і освіта* 2020. № 3/CLXXXIV. С. 5–13.

8. Асєєва Ю. О. Особливості соціо-демографічного «портрета» осіб підлітково-юнацького віку які мають кібер-адикції. *Габітус*. 2020. В. 16, С.101–109.

9. Асєєва Ю. О. Таргентне Інтернет дослідження серед осіб підліткового та юнацького щодо виявлення видів кібер-адикцій. *Проблеми сучасної психології* 2020. № 1 (17). С. 87–94.

10. Асєєва Ю.О. Особливості самоставлення кібер-адиктів. *Габітус*. 2020. В. 20. С.31–35.

11. Асєєва Ю. О. Виявлення особистісних характеристик кібер-адиктів у підлітковому та юнацькому віці. *Проблеми сучасної психології* 2020. № 2 (18). С.9–18.

12. Асєєва Ю. О. Негармонійні стилі сімейного виховання кібер-адиктів (очима батьків). *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського*. 2020. Серія: «Психологія». Т. 31 (70) № 3. С. 1–7.

13. Асєєва Ю. О. Особливості стилів сімейного виховання кібер-адиктів (очима дітей). *Психологія та соціальна робота* 2020. В.1(51). С.7–18.

14. Асєєва Ю. О. Взаємозв'язок соціальних умов життєдіяльності із ступенем прояву кібер-адикцій. *Наука і освіта*. 2021, № 1/CLXXXVI. С.34–44.

15. Асєєва Ю.О. Проблемні питання стадіального характеру кібер-адикцій. *Габітус*. 2021. В.23. С.50–55

Статті у закордонних виданнях, проіндексованих у базах даних Web of Science Core Collection та Scopus:

16. Аймедов К. В., Асєєва Ю. А., Толмачев А. А. Табачник С. И., Психологические особенности лиц склонных к киберкоммуникативной зависимости на примере социальной сети INSTAGRAM. *Психиатрия, психотерапия и клиническая психология* 2020. Т.11 №4. С.731–738
Електроний ресурс: <https://psihea.recipe.com.ua/ua/?editions=2020-tom-11-n-4>

17. Asieieva Yuliia, Psycho-emotional characteristics cyber-addiction of adolescent- youngster. *Georgian Medical News*. 2021. № 2 (311) P.121–125
Електроний ресурс: <https://www.geomednews.com/ru/v311-february-2021>

18. Yuliia Asieieva, Oleg Druz, Hanna Kozhyna, Inna Chernenko. Cyber-addiction psychoprophylaxis program for young generation of Ukraine // *Amazonia Investing Volume 10 – Issue 40: 17-28 / April, 2021 P. 17-28 DOI: <https://doi.org/10.34069/AI/2021.40.04>* Електроний ресурс: <https://amazoniainvestiga.info/index.php/amazonia/article/view/1593>

Статті в наукових періодичних виданнях інших держав:

19. Асєєва Ю. О. Актуальні питання впливу Інтернету на суїцидальну поведінку підлітків. *Journal of Education, Health and Sport*. 2017. № 7 (2). P. 850-858. Електроний ресурс: <http://ojs.ukw.edu.pl/index.php/johs/article/view/7743>

20. Асєєва Ю. О. Біопсихосоціальна модель як базис для надання допомоги особам з залежністю. *Journal of Education, Health and Sport*. 2017. V7. №5. P. 1129–1138 Електроний ресурс: <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.5093738>

21. Асєєва Ю. О., Костюк О. В. Дослідження психоемоційних особливостей підлітків схильних до адикцій. *East European Scientific Journal Jerozolimskie* 2019. № 51 (9). С. 22–27.

22. Асєєва Ю. О., Кавецький М.Є. Формування агресивності в процесі соціалізації підлітка. *East European Scientific Journal Jerozolimskie* 2019. № 10(50) P. 57–63.

23. Асєєва Ю. О., Маляренко К. П. Інтернальність та екстернальність особистості в сучасній психології. *Spirit time, Berlin*, 2019. № 11(23). Vol. 2. P.39–43.

Публікації в інших наукових виданнях:

24. Аймедов К. В., Асєєва Ю. О. Детермінанти патологічної схильності до азартних ігор. *Сучасна медицина: актуальні проблеми, шляхи вирішення та перспективи розвитку: матеріали міжн. наук.-практ. конф. 7-8 серпня 2015 р.* Одеса: ГО «Південна фундація медицини», С.102–106.

25. Аймедов К. В., Асєєва Ю. О., Корошніченко Д. М. Схильність студентів медичних ВНЗ до адикцій. *Довженківські читання: матеріали XVII Української наук.-практ. конф. в межах Державної цільової програми «Молодь України» на 2016-2020 р. 26–27 квітня 2016 р. Харків: Пляда. С. 3–11.*

26. Асєєва Ю. О., Берман Д. Л. Схильність студентів ВНЗ до Інтернет залежності від соціальних мереж. *Наука в современном мире: 36. наук. праць XII Міжнар. наук.-практ. конф 11 листопада 2016 р. Київ: № 8 (12). С.10–14.*

27. Аймедов К. В., Асєєва Ю. О. Біопсихосоціальна модель як базис для надання допомоги особам з хімічною залежністю. *Інтеграційний розвиток особистості та суспільства: психологічний і соціологічний виміри: матеріали міжн. наук.-практ. конф., 31 травня – 1 червня 2018 р. Одеса. Україна. С. 10.*

28. Аймедов К. В., Асєєва Ю. О., Корошніченко Д. М. Вплив акцентуації характеру на схильність до Інтернет-адикцій у осіб підліткового віку. *Довженківські читання: вживання психоактивних речовин в умовах «гібридної» війни: матеріали XVIII Української наук.-практ. конф. з міжнар. участю, присвяченої 100-річчю з дня народження Заслуженого лікаря України, Народного лікаря України О.Р. Довженка, 10–11 квітня 2018 р. Харків: «Пляда», С. 3–9.*

29. Асєєва Ю. О., Басько А. В. Особливості психологічного портрету осіб які схильні до Інтернет-адикції. *Наука: теорія та практика 2018: матеріали XIV міжн. наук.-практ. конф., 07 – 15 серпня 2018 р. Перемишль, Польща: Наука і Студія. 2018. Т. 6. С.64–68.*

30. Асєєва Ю. О. Біопсихосоціальна модель надання допомоги підліткам із гаджет-залежністю. *Разом за для пошкодження неврологічного та психічного здоров'я: матеріали міжн. наук.-практ. конф. 3–4 жовтня 2018 р. Запоріжжя, Україна. С. 24.*

31. Аймедов К. В., Асєєва Ю. О., Дьяченко О. В. Сучасний погляд на проблему Інтернет-адикцій у підлітків. *Перспективні дослідження – це наука і практика 2018: матеріали XIV міжн. наук.-практ. конф., 07 -15 листопада 2018. Перемишль: Наука і Студія. 2018. Т. 5. С. 76–80.*

32. Асєєва Ю. О., Аушева М. С. Аналіз рівня агресивності та ворожості серед сучасних підлітків. *Освіта та наука без меж – 2018: матеріали XIV міжн. наук.-практ. конф. молодих науковців, 24–26 червня 2018 р. Перемишль. С.104–107.*

33. Асєєва Ю. О. Детермінанти розповсюдженості фоббінгу серед молодого покоління. *Профілактика і чинники ризику неврологічних розладів: матеріали науково-практичного симпозиуму, 3–4 жовтня 2019 р. Тернопіль. Україна. С. 15*

34. Аймедов К. В., Асєєва Ю. О. Кіберкомунікативна залежність як вид Інтернет-залежності. *XVIII-і читання В.В. Підвисоцького: бюлетень матеріалів наук.-практ. конф., 21–22 травня 2019 р. Одеса: УкрНДІ медицини транспорту. С. 212–214.*

35. Асєєва Ю. О., Костюк О. В. Дефініція поняття адикції та адиктивної поведінки. *Наукова галузь європейського континенту – 2019: матеріали XV міжн. наук.-практ. конф., 20–21 листопада. 2019 р. Прага. Чехія. Освіта та наука. Т. 8. С. 26–30.*

36. Асєєва Ю. О., Чабан Г. М. Проблема вивчення самооцінки студентів у сучасній науковій парадигмі. *Будещето въпроси от света на науката 2019: матеріали XV міжнар. наук.-практ. конф., 15-22 грудня 2019 р. Софія: ООО «Бял ГРАД-БГ». Т. 11. С. 57–62.*

37. Асєєва Ю. О., Маляренко К. П. Вплив стиля сімейного виховання на формування індивідуально-психологічних характеристик особистості. *Освіта та наука без кордонів 2019: матеріали XV міжн. наук.-практ. конф. Перемишль: Наука та дослідження. Т. 7 С. 51–66.*

38. Аймедов К.В., Асєєва Ю.О., Стаханов К.О. Світовий досвід лікування та профілактики кібер-адикцій. *Вплив науково-технічного прогресу на розвиток медичної науки та практики: реалії: матеріали міжн. наук.-практ. конф. 10-11 липня 2020 р. Київ: «Київський медичний науковий центр» С.40–44.*

39. Асєєва Ю. О. Проблемні питання психокорекції та профілактики кібер-адикцій у молодого покоління. *Challenges of medical science and education: an experience of EU countries and practical introduction in Ukraine: Collective monograph. Riga: Izdevnieciba «Baltija Publishing», 2020. P. 26-44*

40. Медична психологія: в 2-х т. Т.1 Загальна медична психологія. Г.Я. Пилягіна, О.О. Хаустова, О.С. Чабан, К.В. Аймедов, Ю.О. Асєєва та ін., за ред. Г.Я. Пилягіної. Вінниця : Нова Книга. 2020. 288 с.

41. Медична психологія: в 2-х т. Т.2 Спеціальна медична психологія. Г.Я. Пилягіна, О.О. Хаустова, Н.О. Марута, К.В. Аймедов, Ю.О. Асєєва та ін.; за ред. Г.Я. Пилягіної. Вінниця: Нова Книга, 2020. 496 с.

42. Асєєва Ю. О., Басько А. В. Феномен Інтернет-адикцій в сучасному суспільстві. *«Unitd-Journal», Tallinn, 2018. № 19. С. 23–26.*

43. Асєєва Ю. О., Бабієнко В. В., Ганікіна С. О., Сторож В. В. Використання квест-технології в навчальному процесі закладів вищої освіти. *Modern Science 2019. № 1. С. 67–75.*

44. Асєєва Ю.О. Взаємозв'язок кібер-адикції з алекситимією у юнаків. *Український журнал «Чоловіче здоров'я, гендерна та психосоматична медицина» 2020 №1-2(10-11). С.98–105.*

45. Shepelieva V.S., Asieieva Y.O., Teens' aggression in the period of the education adaptation in the higher educational establishment. *The process and dynamics of the scientific path: collection of scientific papers «SCIENTIA» with Proceedings of the I International Scientific and Theoretical Conference, February 26, 2021. Athens, Hellenic Republic: European Scientific Platform.Vol.2. P. 79–82.*

АНОТАЦІЇ

Асєєва Ю.О. Психологічні засади кіберадикцій в підлітковому та юнацькому віці. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. – Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», Одеса, 2021.

Дисертацію присвячено вивченню психологічних засад кіберадикцій в підлітковому та юнацькому віці. На підставі вивчення теоретико-методологічних засад психологічного пізнання віртуального простору, особливостей кіберзалежності й індивідуально-психологічних характеристик, психічних станів, особливостей внутрішньо-сімейних стосунків кіберадиктів та з використанням принципів системного, суб'єктно-діяльнісного, особистісно зорієнтованого підходів побудовано та емпірично апробовано структурно-динамічну модель розвитку та подолання кіберадикцій в підлітковому та юнацькому віці, розроблено психолого-педагогічні рекомендації щодо профілактики кіберадикцій для психологів та соціальних працівників освітніх закладів України.

Визначено, що кіберадикція є складним ієрархічно-структурованим деструктивним феноменом психіки, який полягає у віртуалізації свідомості особистості, в основі якої лежить віртуалізація її самосвідомості. Остання відображається в синкретичності «Я-реального» та «Я-віртуального», спрямованості адикта на образ «Я-віртуального». Природа кіберадикції є біопсихосоціальною, має ієрархічно-процесуальний характер розвитку та відповідні рівні проявів: нульовий (відсутність кіберадикції), перший (відсутність ознак залежності), другий (ситуативна залежність), третій (погранична залежність), четвертий (патологічна залежність).

В умовах віртуалізації самосвідомості зростають суперечності в структурі «Я-концепції» особистості, виникає та розвивається її «Я-віртуальне» – система установок індивіда щодо себе в умовах перебування та взаємодії у віртуальному просторі. Сукупність «Я-віртуального» та трансформованих «Я-реального», «Я-соціального» й «Я-ідеального» утворюють «віртуальну Я-концепцію» особистості – системи установок особистості щодо себе, які є наслідком досвіду перебування та взаємодії у віртуальному середовищі.

Процес віртуалізації самосвідомості у старшому підлітковому та юнацькому віці взаємопов'язаний з розвитком у них кіберадикції. Впродовж переходу від нульового/першого рівнів розвитку адикції до її останнього, «Я-концепція» особистості має наступну динаміку: гармонійна реальна «Я-концепція» (відсутність залежності), деформація реальної «Я-концепції» (ситуативна залежність), домінування «Я-віртуального» (погранична залежність), формування «віртуальної Я-концепції» (патологічна залежність).

Побудовано емпіричні структурні моделі типологічних рівнів кіберадикцій (ситуативної залежності, пограничної та патологічної), які

репрезентують процес віртуалізації самосвідомості осіб підліткового та юнацького віку.

Визначено вікові та статеві особливості розвитку кіберадикцій в підлітковому та юнацькому віці. Доведено існування статево-вікових особливостей розвитку різних видів кіберадикцій.

Система детермінант кіберадикцій у підлітковому та юнацькому віці складається з трьох підсистем: біологічні чинники, психологічні та соціально-психологічні. Виокремлення емпіричних факторних детермінант кіберадикцій підтвердив гіпотезу щодо існування специфічних систем детермінації для різних рівнів/типів залежностей. Для ситуативно залежних домінуючими детермінантами є психологічні, для погранично залежних – соціально-психологічні та психологічні, для патологічних – психологічні та біологічні/психофізіологічні.

Розроблено та експериментально апробовано комплексну програму психокорекцій кіберадикцій в підлітковому та юнацькому віці, яка побудована у руслі інтегративного підходу, який поєднує екзистенціальну гуманістичну когнітивно-поведінкову терапію, терапію прийняття та відповідальності, раціонально-емоційну поведінкову терапію. В основі програми лежить актуалізація та розвиток у кіберадиктив суб'єктного потенціалу та девіртуалізація їх «віртуальної Я-концепції».

Ключові слова: адикції, кіберадикція, підлітковий та юнацький вік, віртуалізація самосвідомості, розвиток кіберадикції, «Я-концепція», «віртуальне-Я», «віртуальна Я-концепція», профілактика та психокорекція кіберадикцій.

Асеева Ю.А. Психологические основы кибераддикций в подростковом и юношеском возрасте – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора психологических наук по специальности 19.00.07 – педагогическая и возрастная психология. – Государственное учреждение «Южноукраинский национальный педагогический университет имени К. Д. Ушинского», Одесса, 2021.

Диссертация посвящена изучению психологических основ кибераддикций в подростковом и юношеском возрасте. На основании изучения теоретико-методологических основ психологического познания виртуального пространства, особенностей киберзависимости и индивидуально-психологических характеристик, психических состояний, особенностей внутрисемейных отношений киберадиктив и с использованием принципов системного, субъектно-деятельностного, личностно ориентированного подходов построена и эмпирически апробирована структурно-динамическая модель развития и преодоления кибераддикций в подростковом и юношеском возрасте, разработаны психолого-педагогические рекомендации по профилактике кибераддикций для психологов и социальных работников образовательных учреждений Украины.

Определено, что кибераддикция является сложным иерархически структурированным деструктивным феноменом психики, который заключается в виртуализации сознания личности, в основе которого лежит виртуализация ее самосознания. Последнее проявляется в синкретичности «Я-реального» и «Я-виртуального», направленности аддикта на образ «Я-виртуального». С позиции биопсихосоциального подхода, выделено три блока детерминант: биологический, психологический и социально-психологический. В зависимости от интенсивности воздействия на личность выделено: преддиспонирующие, способствующие и поддерживающие. Выделение эмпирических факторных детерминант кибераддикций подтвердило гипотезу о существовании специфических систем детерминации для различных уровней и типов/подвидов кибераддикций. Для ситуативно зависимых доминирующими детерминантами являются психологические, для погранично зависимых – социально-психологические и психологические, для патологических – психологические и биологические / психофизиологические.

Природа кибераддикций является биопсихосоциальной, имеет иерархически-процессуальный характер развития и соответствующие стадии/уровни проявлений: нулевой (отсутствие кибераддикций), первый (отсутствие признаков зависимости), второй (ситуативная зависимость: 1-я степень зависимости), третий (пограничная зависимость: 2-я степень зависимости), четвертый (патологическая зависимость: 3-я степень зависимости).

В условиях виртуализации самосознания возрастают противоречия в структуре «Я-концепции» личности, возникает и развивается его «Я-виртуальное» – система установок индивида относительно себя в условиях пребывания и взаимодействия в виртуальном пространстве. Совокупность «Я-виртуального» и трансформация «Я-реального», «Я-социального» и «Я-идеального» создают «виртуальную Я-концепцию» личности – систему установок личности о себе, которые являются последствием опыта нахождения и взаимодействия в виртуальном пространстве.

Процесс виртуализации самосознания в старшем подростковом и юношеском возрасте взаимосвязан с развитием аддикции и имеет амбивалентный характер. В процессе перехода от нулевого/первого уровней развития аддикции до патологического, «Я-концепция» личности имеет следующую динамику: гармоническая реальная «Я-концепция» (отсутствие зависимости), деформация реальной «Я-концепции» (ситуативная зависимость), доминирование «Я-виртуального» (пограничная зависимость), формирование «виртуальной Я-концепции» (патологическая зависимость).

Построены эмпирические структурные модели типологических уровней кибераддикций (ситуативной зависимости, пограничной и патологической), представляющие процесс виртуализации самосознания лиц подросткового и юношеского возраста.

Определены возрастные и половые особенности развития кибераддикций в подростковом и юношеском возрасте. Доказано существование половозрастных особенностей развития различных видов кибераддикций.

К индивидуально-психологическим характеристикам кибераддиктов относятся: флегматичность, неврастеничность, тревожность, конфликтность, они имеют эмоциональную неустойчивость, слабую нервную систему, низкий уровень нравственного контроля и самоконтроля, неответственны и неорганизованны. Самоотношение кибераддиктов имеет следующие особенности: закрытость, лживость, равнодушие, недовольство собой и своими возможностями, они имеют плохую саморегуляцию, размытый локус «Я», выражают недостаточное самопринятие, ригидность в отношении собственного неадекватного «Я-образа», демонстрируют ярко выраженное нежелание меняться. Особенности психических состояний кибераддиктов являются проявления тревожности, депрессии, алекситимии и склонности к суициду. В социальном взаимодействии аддиктов присутствуют проявления агрессивности и враждебности.

Установлено, что социальными факторами развития кибераддикций является состав семьи (неполные семьи) и уровень материального обеспечения семьи (малообеспеченные или высокообеспеченные). Доказано, что социально-психологическими факторами развития кибераддикций в подростковом и юношеском возрасте является наличие деструкций в межличностном взаимодействии и уровень академической успеваемости молодых людей. Конфликтное взаимодействие аддиктов может быть как детерминантой развития их киберзависимости, так и следствием ее пограничных и патологических форм: все виды кибераддикций имеют достоверные положительные взаимосвязи с конфликтами, которые происходят в семье и среди сверстников. Идентичную взаимообусловленность констатируем и между показателями зависимости от ПК, Интернет-, игровой- гаджет-аддикций и киберкоммуникативной зависимости и академической успеваемостью кибераддиктов.

С учетом особенностей кибераддиктов разработана и внедрена комплексная психокоррекционная программа, которая построена в рамках интегрального подхода, включающего экзистенциальную гуманистическую когнитивно-поведенческую терапию, терапию принятия и ответственности, рационально-эмоциональную поведенческую терапию. В основе программы лежит актуализация и развитие у кибераддиктов субъектного потенциала и девиртуализация их «виртуальной Я-концепции». Комплексная психокоррекционная программа включает индивидуальную, групповую, семейную психокоррекционную и психоэдукативную работу. Блок семейной психокоррекции включает совместную работу родителей и кибераддиктов, меры психоэдукации для родителей.

Ключевые слова: аддикции, кибераддикция, подростковый и юношеский возраст, виртуализация самосознания, «Я-концепция»,

«виртуальное-Я», «виртуальная Я-концепция», профилактика и психокоррекция киберзависимостей.

Asieieva Yu. O. Psychological grounds of cyber-addictions in adolescence and youth. – Manuscript.

Dissertation for the Doctor of Psychology Degree, specialty 19.00.07 – Educational and Developmental Psychology – the State Institution «South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky», Odesa, 2021.

Thesis is devoted to the study of psychological bases of cyber-addiction in adolescence and adolescence. Based on the study of theoretical and methodological principles of psychological cognition of virtual space, features of cyber dependence and individual psychological characteristics, mental states, features of intrafamily relations of cyber addictions and using the principles of systemic, subject-activity, personality-oriented approaches built and empirically, dynamic model of development and overcoming of cyber-addictions in adolescence and adolescence, developed psychological and pedagogical recommendations for the prevention of cyber-addictions for psychologists and social workers of educational institutions of Ukraine.

It is determined that cyber-addiction is a complex hierarchically-structured destructive phenomenon of the psyche, which consists in the virtualization of the consciousness of the individual, which is based on the virtualization of his self-consciousness. The latter consists in the syncretism of the «I-real» and the «I-virtual», the focus of the addict on the image of the «I-virtual». The nature of cyber-addiction is biopsychosocial, has a hierarchical-procedural nature of development and the corresponding levels of manifestations: zero (no cyber-addiction), first (no signs of dependence), second (situational dependence), third (borderline dependence), fourth (pathological dependence).

In the conditions of virtualization of self-consciousness contradictions in structure of «I-concept» of the person grow, its «I-virtual» arises and develops – system of attitudes of the individual concerning itself in the conditions of stay and interaction in virtual space. The set of «I-virtual» and transformed «I-real», «I-social» and «I-ideal» form a «virtual self-concept» of personality – a system of personal attitudes towards themselves, which are the result of experience of being and interacting in a virtual environment.

The process of virtualization of self-awareness in adolescence and adolescence is interrelated with the development of cyber-addiction. During the transition from zero / first levels of addiction to its last, the «I-concept» of personality has the following dynamics: harmonious real «I-concept» (no dependence), deformation of the real «I-concept» (situational dependence), dominance of «I –virtual» (borderline dependence), the formation of virtual self-concept (pathological dependence).

Empirical structural models of typological levels of cyber-addictions (situational dependence, borderline and pathological) are constructed, which represent the process of virtualization of self-consciousness of adolescents and young adults.

Age and gender features of cyber-addictions development in adolescence and adolescence are determined. The existence of sex and age peculiarities of development of different types of cyber addictions has been proved.

The system of determinants of cyber-addictions in adolescence and adolescence consists of three subsystems: biological factors, psychological and socio-psychological. Isolation of empirical factor determinants of cyber-addictions confirmed the hypothesis of the existence of specific determination systems for different levels / types of dependencies. For situationally dependent, the dominant determinants are psychological, for borderline dependent - socio-psychological and psychological, for pathological – psychological and biological / psychophysiological.

A comprehensive program of psychocorrection of cyber-addictions in adolescence and adolescence has been developed and experimentally tested, which is built on the line of an integrative approach that combines existential humanistic cognitive-behavioral therapy, acceptance and responsibility therapy, rational-emotional behavioral therapy. The program is based on the actualization and development of subjective potential in cyberattacks and the de-virtualization of their «virtual self-concept».

Key words: addictions, cyber-addiction, adolescence and adolescence, virtualization of self-consciousness, development of cyber-addiction, «I-concept», «virtual-I», «virtual self-concept», prevention and psychocorrection of cyber-addictions.